

**AZ ÉPÍTÉSZETI TÉR TELEPÜLÉSSZINTŰ
ÉRTELMEZÉSÉNEK EGY LEHETŐSÉGE**

Írta:
Schneller István
építészmérnök

Budapest
1990

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönetet szeretnék mondani Hajnóczi Gyulának tanáromnak, aki egyetemi éveim alatt elsőként inspirált az építészeti térrel való foglalkozásra, Meggyesi Tamásnak témavezetőmnek konstruktív támogatásáért, Tábor Bélának tanítómnak, aki mindig segített magasabbra nézni a közvetlen szakkérdéseknél, Surányi László matematikus, Szaló Péter építész és Szuromi Imre festő-építész barátaimnak, akik a formábaöntést segítették, Vámosy Ferencnek és Locsmándy Gábornak munkahelyi opponenseimnek, akik észrevételeikkel segítették a munka véglegesítését, Intézetemnek a Városépítési Tudományos és Tervező Intézetnek a technikai segítségért, s végül feleségemnek és fiaimnak, akik a meglehetősen hosszúra nyúlt "szülési folyamatot" türelemmel segítették.

TARTALOMJEGYZÉK

	Oldal
ELŐSZÓ	4
1. AZ ÉPÍTÉSZETI TÉR TELEPÜLÉSSZINTŰ ÉRTELMEZÉSÉNEK CÉLJA	6
1.1 Az épített környezet térbeli szerveződése, mint a környezeti minőség legfontosabb összetevője	6
Ember és környezet kölcsönhatása	6
Az épített környezet térbeli rendjét elemző kutatások időszerűsége	7
- Települési és lakókörnyezeti kultúrák válsága	8
- Építészeti válság	9
A környezetalakítás lehetőségei	10
A tér tudománya	12
1.2 Az épített környezet komplex térbeli tagoltságának fokozatos megszűnése	15
Táj és településszinten jelentkező tagolási problémák	16
Település és településrész szinten jelentkező tagolási problémák	18
Településrész és mikrokörnyezet szinten jelentkező tagolási problémák	19
Mikrokörnyezeti egység és épület szinten jelentkező tagolási problémák	21
1.3 A térhez való megváltozott viszony	23
2. AZ ÉPÍTÉSZETI TÉR ÉRTELMEZÉSE KORUNKBAN	30
2.1 Az építészeti tér értelmezését megalapozó kutatások köre	30
2.2 Az építészeti tér értelmezésének hazai, építészeti-elméleti előzményei	33

2.3	Az építészeti tér értelmezésének nemzetközi, építészetelméleti előzményei	50
2.4	A XX.sz. építészetének hozzájárulása az építészeti tér értelmezéséhez	65
2.5	A társtudományok hozzájárulása az építészeti tér értelmezéséhez	69
3.	A TELEPÜLÉS "TERÉNEK" ELEMZÉSÉHEZ HASZNÁLHATÓ TÉRFOGALOM	80
3.1	Elszakadás az absztrakt tértől	80
	Az absztrakt és a konkrét tér szembeállítása	80
	A környezetünket alkotó tér elemi tagoltsága	83
3.2	Az épület terétől a település térbeli világáig	86
	Az épület és a település tere közötti különbségek	86
	A különböző térértelmezések szintézisének lehetőségége	88
	A "megélt" tér	90
3.3	A tér minőségi dimenziói	
	A dimenzióelmélet tanulságai	95
	A tér minőségi dimenzióinak leírása	96
4.	A TELEPÜLÉSSZINTŰ TÉRELEMZÉS ESZKÖZEI	101
4.1	A térelemzés paradox eszközei: határok és helyek	101
4.2	A határok általános tulajdonságai	102
4.3	A külső-belső terek közötti határok (filter-terek) kiemelkedő szerepe	103
4.4	Domináns határtípusok a településben	108
	A földfelszín mint határ, elhatárolódás a föld-tértől	108
	Elhatárolódás az égtől, sziluett vagy kontúr	109
	Külső és külső terek közötti határok	111

	Oldal
4.5 Az egyes határtípusok egymáshoz való viszonya	113ü
Az egyes határtípusok közötti különbségek	113
Elemi "külső-belső" határok egymáshoz való kapcsolódása	114
A települési tér különböző léptékű határainak egymáshoz való illeszkedése	116
5. AZ ANALÍTIKUS TÉRELEMZÉS LEHETŐSÉGEI ÉS KORLÁTAI	119
5.1 A települési tér elemi egységei	119
5.2 Az egyes térelemek egymáshoz való illeszkedése	122
6. A TÉRELEMZÉS SZÍNTÉZISÉNEK LEHETŐSÉGE	125
6.1 A helyek szerepe a települési tér szerveződésében	125
6.2 A tér minőségi dimenzióinak jelenléte, a helyé válás folyamata	127
6.3 A puszta helyszíntől a helyig	130
6.4 Tér és hely viszonya a településben	133

FELHASZNÁLT IRODALOM

ELŐSZÓ

Korunk embere egyre többször kerül szembe azzal a problémával, hogy a társadalmi-gazdasági változások, s a velük párhuzamosan bekövetkező technikai-civilizatorikus átalakulások a korábbi környezeti feltételeket, de különösen a művi (épített) környezetet újra és újra átalakítják. A környezet egyes elemeire vonatkozóan léteznek olyan szempontok, amelyek alapján az egyes változások értékelhetők, hiányzik azonban egy olyan szempontrendszer, amely arra vonatkozna, hogy az életünk kereteit alkotó korábbi épített környezetből mit tekintsünk értéknek (leszámítva az adminisztratív védettséget élvező műemlékeket), s mit várjunk el az újonnan létrehozni kívánt környezettől, mint térbeli egységtől.

Ember és környezet kölcsönhatását ugyan több tudományág elismeri és kutatja (pl. pszichológia, etológia, néprajz stb.), mégis az épített környezetet dominánsan meghatározó településléptékű építészeti terealakításra kisebb hangsúly került a szükségesnél.

Hazai településtervezési gyakorlatból, az építészetelméletből, s a kritikából is hiányzik az, a nem normatív alapon nyugvó értékrendszer, amely a települések térbeli világát annak alakítását elemezhetővé tenné. Annak ellenére így van ez, hogy a városépítészet területén született jónéhány elméleti bázisnak is tekinthető elemző kutatás és értékelés, mint pl. Granasztói Pálé, Pogány Frigyesé, Hajnóczi Gyuláé vagy Meggyesi Tamásé.

Időközben azonban a nemzetközi elméleti kutatásban és gyakorlati elemzésekben is jónéhány kísérlet történt ember és környezete viszonyának átfogó értékelésére. Jelen dolgozat arra tesz kísérletet, hogy az eddigi hazai és nemzetközi eredmények szelektív bemutatásával, új gondolatok felvetésével megalapozza a szintetikus térelemzés egy útját, lehetőségét, amely a későbbiekben lehetővé teszi az

épített környezetet minőségének téralakítás szempontjából történő településszintű értékelését.

Fentiek alapján a dolgozat célja:

- Felhívni a figyelmet az egyre több embert érintő települési környezet téralakításnak válságára.
- Rámutatni az épített környezet térbeli világának komplex, sokdimenziós jellegére.
- Feltárni a települések téri világát meghatározó legfontosabb elemeket.
- Szempontokat nyújtani az épített környezet téri világának minőségi értékeléséhez.

1. AZ ÉPÍTÉSZETI TÉR TELEPÜLÉSSZINTŰ ÉRTELMEZÉSÉNEK CÉLJA

1.1 Az épített környezet térbeli szerveződése, mint a környezeti minőség legfontosabb összetevője

Ember és környezet kölcsönhatása

Korunkban az építészet és a városépítés problémái és feladatai, csak az ember és a legáltalánosabb értelemben vett környezet kölcsönhatásainak kérdései közé ágyazottan érthetők ill. oldhatók meg. Ebben a relációban a környezet már nem pusztán természeti vagy művi, azaz külső környezetet jelent, hanem legalább ugyanolyan hangsúllyal emberi - társadalmi környezetet. Ember - közösség - környezet szoros kölcsönhatását a szociálökológia kutatásai is alátámasztják.

"Ember és közösség kölcsönös függősége nem választható el közösség és környezet kölcsönhatásától... A mi problémánk főként abban áll, hogy teljesen új környezeti feltételekhez hangoljuk magunkat úgy, hogy helyre tudjunk állítani egy kreatív egyensúlyt a környezet és saját magunk, a csoportok és az individuális létezők között." - írja E. A. Gutkind "Community and Environment" (Közösség és környezet) c. munkájában

(Gutkind, 1953, 26.o.)

Az építészet és a városépítés számára e kölcsönhatás felismerése annak igazi tudomásulvételét jelenti, hogy az ember által alkotott vagy épített környezet, nem pusztán fizikai, vagy "művi" környezet, hanem "megörökített emberi magatartásforma" (Hajnóczi Gy.). Az így értelmezett épített környezet az emberi viselkedések és társadalmi cselekvések rendszerére szükségképpen folyamatosan visszahat, s így a környezet minősége az azt használó társadalomnak egyrészt tükré, másrészt alakítója. Bár a környezet társadalomformáló hatásának "mértékéről" vita folyik a környezeti minőség átfogó és komplex értékelésére - éppen a környezettel szemben támasztott igények megfogalmazása és megvalósítása érdekében - szükség van.

Jelen dolgozat hipotézise szerint, az építészeti - városépítési tervezés és gondolkodás számára, a környezet minősége az ember által alakított - épített környezet téri világát alakító és szervező törvényszerűségek kimutatásával jellemezhető leginkább. Ezt a hipotézist támasztják alá az ember és környezet viszonyát vizsgáló szerteágazó kutatások szinte új tudományként (Man and Environment Studies - Ember és környezet kutatások) létrejött válfajai. Ezt támasztja alá a környezeti kutatásokat városokra vonatkozóan rendszerező művében a "Human Aspects of Urban Form" (A városok formájának humán aspektusai) címűben, Amos Rappoport is.

"A környezet elemek és emberek közötti kapcsolatok sorozata, és ezek a kapcsolatok rendezettek, mintáik vannak. A környezetnek struktúrája van és nem dolgok véletlen gyülekezete. A fizikai környezetben a kapcsolatok elsődlegesen térbeliek - alapvetően tárgyak és emberek viszonyulnak egymáshoz, térbeli és tér általi elkülönültségük révén."

(Rappoport, 1977)

Az épített környezet térbeli rendjét elemző kutatások időszerűsége

Az ember által alakított - épített környezet téri világának kutatása azért vált rendkívül időszerűvé, mert a gyorsütemű társadalmi-gazdasági változások, a technikai fejlődés és következményeként az urbanizáció és a vele járó életformaváltozás szinte globális méretű környezetformáló erővé növekedett. A környezet évszázados, sőt adott esetben évezredes történeti fejlődés során kialakult térbeli mintái radikálisan megváltoztak. Hagyományos települési formációk és környezeti kulturák eltűntek ill. átalakultak, új települési alakzatok és környezeti formák sokasága jött létre. Az ember világa - elsősorban a kommunikációs technikák gyors fejlődésének hatására - kitágult. A társadalmi gazdasági funkciók helyhez kötődése meglazult. A témával foglalkozó szakirodalom egy része ezt a jelenséget a társadalmi

viszonylatok, térbeli viszonylatokhoz kötődésének meglazulásaként értelmezi. Melvím M. Webber amerikai urbanista "Urban Place and Non-place Urban Realms" (A város tere, nem térszerű városi birodalmak) c. tanulmányában a következőket írja:

"A helyi közösségen kívüli kommunikáció megnövekedett szabadsága, melyet a kialakuló technológiai és intézményi változások ígérnek, a folyamatosan növekvő mobilitással és a specializáció mind nagyobb fokával párosulva, bizonyára azt fogja jelenteni, hogy a városlakók egyre nagyobb és nagyobb távolságra kerülnek egymással kapcsolatba. A többiekkel való kölcsönös kapcsolataik térbeli mintái kétségkívül meglazulnak, egyre kevésbé kötődve a helyhez ahol laknak vagy dolgoznak, egyre kevésbé jellemezhetők azzal az egyfókuszú szintérrel, mely a korai idők városait jellemezte."

(Webber, 1964, 146.o.)

Az egyoldalú technikai fejlődésre és az egyre növekvő mobilitásra alapozott - az emberi kommunikáció pozitív fejlődését váró - utópikus optimizmus azonban egyre inkább megkérdőjeleződik, az érdeklődés a helyi közösségek és kulturák társadalmi és környezeti minősége, s ezen belül téri világának problémái felé fordul. Az ember közvetlen környezetét alkotó térbeli egység az érdeklődés homlokterébe kerül.

- Települési és lakókörnyezeti kulturák válsága

A modern társadalomban az épített környezet téri világának alakítása rendkívül sok esetben rövidtávú és parciális igényeknek rendelődött alá. A megnövekedett építési igény és építési ütem, az ipari technikának alárendelt környezetalakítás megannyi térszervezési tapasztalat felejtésével, feladásával járt. A települések majd mindegyik kategóriájában a környezeti minőség - nemcsak bioszférát érintő - leromlásának lehetünk tanúi. Folyamatosan tapasztalhatjuk, hogy az ember által létrehozott környezet ember számára való komplex jelentésszisztemje elhalványult.

Ugyanakkor újra tudatosul az, hogy az épített környezet téri világa a mindenkori ember számára nem pusztán a fizikai biológiai létet

biztosító keret (tartály) volt, hanem részben adottságai, részben alakítottsága révén a társadalmi együttélés szabályozója, a világról és az emberről való tudatos gondolkodás tükrözője, sőt adott esetben az ember öntudatát, hitét, szabadságát, az emberi lényeket szimbólikusan megjelenítő jelrendszer is.

- Építészeti válság

A környezeti elszegényedés ezen folyamata, az épített környezet alakítóinak és használóinak körében egy most már több mint fél évszázada tartó folyamatos - hol kevésbé, hol jobban felismert - építészeti válságként jelentkezik.

A modern kor építészetére bélyegét rányomó működési elv, valamint a használati érték és szimbolikus jelentés teljes elkülönülése az építés központi elvévé a célszerűséget tette. S lényegében ez az oka a permanens építészeti válságnak. Erre a jelenségre mutat rá Fülep Lajos (már 1947-ben) "Célszerűség és művészet az építészetben" c. írásában:

"A célszerűség és művészet egymáshoz való viszonya, a kettő egymást áthatása az építészetben ma probléma. Mindig feladat volt hol nehezebb, hol könnyebb, de mindig teljesíthető...". Sőt - mondja később - a legtöbb építészeti termékben ma már nem is probléma, s így egy merőben új szituáció áll elő: "Nem probléma ott, ahol az egyik fél, a művészet leköszönt, s teljesen átengedi a teret a célszerűségnek; ahol tehát kettőjük viszonya megszűnt. Ezzel az építészet kivonult eddigi szellemi hazájából, s átköltözött a merőben praktikusba."

(Fülep, 1976, 342.o.)

A válság felismerésével párhuzamosan az építészeti gyakorlat és elmélet arra törekszik, hogy épített környezetet humánusabbá tegye. Megkísérli igénybe venni a környezettel foglalkozó társtudományok eredményeit: szociológiai vizsgálatok mutatják ki a társadalom térbeli szegregációját, pszichológiai vizsgálatok elemzik az emberi

viselkedés és a környezet kölcsönhatásait, a zsúfoltság, a fokozott mobilitás és anonymitás következményeit, közgazdasági elemzések keresik az összefüggést a településhálózat, a lakás és életformák változása és a gazdasági növekedés jellege között.

Bár mindezek a kutatások a társadalom térbeli mozgásformáival, viselkedésformáival foglalkoznak, a környezet alakítója - tervezője számára mégis kevés használható támpontot nyújtanak a jelen vagy a jövő környezetalakításának mikéntjére nézve, mivel kutatásaik csak egy meghatározott szempont szerint adnak rendezett képet a térbeli környezet használatáról, vagy a vele szemben támasztott igényekről.

- A környezetalakítás lehetőségei

Milyenek korunk környezetalakítási lehetőségei? Mit tehet a mai kor építésze, ha a rendkívül sok szakterületről érkező információ, és a saját szakmáján belüli - egymást gyorsuló sebességgel változó - tendenciák között tájékozódni akar?

Pozitív válaszára a megannyi kihívás között akkor lesz képes, ha elismeri, hogy tevékenységét olyan válsághelyzetben végzi, amely nemcsak szűkebb értelemben vett szakmai, építészeti válság, hanem életformák, hagyományos társadalmi formációk, valamint ehhez kötődően települési-, lakó- és intézményi formák átalakulásához kötődő válság. Tudomásul veszi azt, hogy saját szakmai válsága sem oldható meg pusztán adott szakterületén belül, de ugyanakkor felismeri, hogy a válság megoldásához hozzájárulhat a környezet minőségi alakításának segítségével. Abban a szellemben jár el, amit Fülep korábban idézett tanulmányában képvisel:

"Minket itt csak az építészet érdekel, mely jóval az általános válság sejtelve előtt kezdődött. Mellőle csak azért pillantunk széjjelebb, hogy mindig, minden vonatkozásban gondoljunk arra, amit a tömegesedéssel kapcsó-

latban mondtunk: az építészet nem válthatja meg önmagát, azaz a válságot, amibe nem külső katasztrófa, hanem az egész világot átformáló benső immanens okok folytán jutott, csak ugyanilyenek szüntethetik is meg. Az ő saját formatörténetének immanenciájából nem értelmezhető a válsága, se várható a megszűnése..."

(Fülep, 1976, 356.o.)

A válsághelyzet beismerésén túl háromféle lehetőség kínálkozik az építészet számára:

Az egyik lehetőség, hogy környezete alakításából minél többet bíz az azt használó emberekre, társadalmi egységekre, azaz a környezet alakításának lehetőségét egyre inkább egy létező vagy képzelt megbízó kezébe helyezi.

A másik lehetőség az építészet saját hagyományaihoz való visszanyúlás, legyen bár az népi hagyomány, vagy a történeti építészet hagyományozott tapasztalati kincse. A hagyomány ápolása ebben az esetben nem régmúlt formavilágok felelevenítését, hanem a téralakítás történeti tapasztalatainak leszűrését jelenti.

Harmadik lehetőség, hogy saját szakmájának, tevékenységének lényegére kísérel meg újra és újra rákérdezni. Felteszi azt a kérdést, hogy "mit is jelent építeni?" az emberi tevékenységek sokfélesége között. Ezt a kérdést pedig nem pusztán saját szakmája keretei között próbálja megválaszolni, hanem beleágyazza egy olyan lételméleti tudásba, melyre jobb híjján a filozófia terminusát használhatjuk. Abban a szellemben keresi a választ, ahogy Heidegger építészek számára tartott előadásában a "Bauer Wokken Denken" (Építés, lakás, gondolkodás) c.-ben:

"...hogy megkíséreljük, hogy a lakásról az építésről gondolkodjunk. Ez az építésről való gondolkodás nem arra irányul, hogy építészeti gondolatokat leljen meg, vagy akár az építés számára szabályokat adjon. Ez a gondolat-

kísérlet egyáltalán nem az építőművészet vagy a technika szempontjából világítja meg az építést, hanem addig a birodalomig követi - eredetéig - az építést, ahová mindaz tartozik, ami van."

(Heidegger, 1954, 145.o.)

Bár úgy vélem, hogy a fentiekben vázolt három pozitív válaszadási lehetőség csak együttesen hatékony, mégis az építészeti kutatás elsősorban a harmadik válaszkísérlettel foglalkozik, mert az a feladat tartozik az építészeti teória tárgykörébe elsődlegesen.

A "mit jelent építeni?" kérdését úgy lehet a komplex emberi tudásba beágyazottan megválaszolni, ha tevékenységének centrumára alkalmazzuk, mely leginkább abban áll, hogy az építés - különböző szinteken - teret alakít, alakítandója, kulcsszava maga a tér.

A tér "tudománya"

A környezetalakítás, amennyiben a környezetünket leginkább meghatározó téri világ építése, nehezen sorolható be az emberi tevékenységek egy jól meghatározható csoportjába. Hiszen tudomány is, technika (mesterség) is, művészet is. Ha magát az építészetet a téralakítás szempontjából vizsgáljuk, elsősorban mint művészetet kell értékelnünk. Amennyire művészet, éppen annyira különbözik is a többi művészettől. Különbözőségének lényege éppen a térhez való sajátos viszonyában rejlik. A többi művészet által ábrázolt tér külön világ, míg az építészet által teremtett világ a valóságos környezet részévé válik.

Erre mutat rá Füst Milán, aki rendszerező esztétikai munkájában a "Látomás és indulat a művészetben"-ben az építészetet a többi művészettől épp a valósághoz való speciális viszony alapján határolja el.

"...S mondanivalónk erről egyelőre annyi, hogy ez a legkülönállóbb művészetünk, amelynek aránylag a legkevesebb közössége vagy hasonlósága van a többi művészetünkkel, már annál fogva is, mert nem csak művészet, hanem - minthogy nem is utánzásképpen jön létre - ő maga egyszersmind valóság is." A későbbiekben azzal folytatja, hogy az építészet relatíve önállóan fejleszti térbeli modelljeit, természeti előképei nem dominálnak, de előképei éppen a valóság térbeliségével kapcsolatosak: "...feltételezhető tehát, hogy mindama térbeli tapasztalatok és emlékek alapján is fejlődött idáig, vagyis művészetté, amelyeket a mindenkor jelenlévő térben az emberi lény kedvére vagy kedve ellenére mindenkor szerezni kénytelen."

(Füst, 1963, 75.o.)

Az építészeti téralakítás másik legfontosabb specifikuma, hogy a fentiekben említett téri tapasztalatok, szorosán kötődnek az emberi létezés, észlelés, megismerés térbeliségéhez. Ez a térbeliség az emberi tapasztalás egész világára vonatkoztatva értékelhető. Térviszonylatok az épített környezet világában csak az emberre vonatkoztatva írhatók le. A térviszonylatokat a megtapasztalt térbeli-tárgyi világ és a tapasztaló ember maga alakítja ki. Hiszen a tapasztalás aktív folyamat, amely egyként nyújt információt a megtapasztalt világról és a tapasztaló énről. Ezt mondja a kognitív pszichológia is, az emberi megismeréssel foglalkozó pszichológiai ág. Ulrich Neisser a következőket írja a kognitív pszichológia alapjaival foglalkozó könyvében:

"Az észlelés természete nem érthető meg anélkül, hogy az ember mobilitását számba ne vennénk. Minden egyes észlelési rendszerünk úgy fejlődött ki, hogy a mozgás által hozzáférhetővé tett speciális információból hasznot húzzon... A saját mozgás eredményeként felvett információ, tehát rendszeresen meglévő sémákhoz viszonyul, elsősorban a közvetlen környezet kognitív térképéhez. ...a térbeli sémák képzeleti működésünket erősen befolyásolják. Sőt képzeletünket jelentős mértékben ezek a sémák alkotják."

(Neisser, 1984, 110.o.)

Az előbbiekből következik, hogy az építészeti teóriának ki kell munkálnia egy sajátos térfogalmat, és e tér elemzéséhez szükséges

eszközöket, ha a "mit jelent építeni?" kérdésre való válaszóalással akar hozzájárulni a környezetalakítás jobbításához.

Vizsgálódási körét az határolja el a többi, térrel foglalkozó, kutatástól, hogy nem absztrakt gondolati terekkel, s nem is a közgazdaságtan elvonatkoztatott terveivel, s nem is csak a mérhető terekkel, hanem az ember által közvetlenül átélhető, megélhető, tapasztalható terekkel foglalkozik. Ez az átéléshez vagy tapasztaláshoz kötődő kritérium ugyanakkor nem korlátozódhat a pusztá érzékelésre. Magába foglalja a gondolati áttekinthetőség, az emlékezés, a tanulás térbeliséggel összefüggő tapasztalati sémáit is. Összességében társadalmi térről van tehát szó, s a kutatás tárgya ezen átélhető tér szerveződési törvényszerűségeinek és leírási módjainak tanulmányozása.

Célja, hogy az építészeti, városépítészeti környezet és téralakítás számára dolgozzon ki a térfogalmat fejlesztő-tágító, a térszervezést és térformálást segítő módszereket. Hiszen csak e sajátos az építészeti teret megragadó nyelv és módszer kialakításával érheti el célját, az épített környezet téri világának, s ezáltal a környezeti minőségnek javítását. Hajnóczi Gyula írja erről a feladatról "Az építészeti tér értelmezése Giediontól Norberg Schulz-ig" c. munkájában, kijelölve egyúttal az építészetelmélet idevonatkozó feladatait:

"Ennek a munkának az elvégzése azonban az építészetelméletre vár, mert azt, hogy mi is az építészeti tér valójában, nem másoknak, hanem az építészeknek maguknak kell definiálniuk."

(Hajnóczi, 1977, p. 350.o.)

E feladathoz kíván jelen dolgozat is hozzájárulni.

1.2 Az épített környezet komplex térbeli tagoltságának fokozatos megszűnése

Kiindulásként le kell szögezni, hogy az épített környezet térelméleti megközelítése tkp. eleve a funkcionalizmus (legalábbis az egyoldalúan, kizárólagosan értelmezett funkcionalizmus) kritikáját is jelenti.

A térelméleti megközelítés a legtöbbször meg kell indokolja létjogosultságát, hiszen a közvetlen szemlélet funkcionalitásra és hasznosságra alapuló világával kerül szembe. Szentkirályi Zoltán is így indítja térelméleti munkáját "A térművészet történeti kategóriái" címűt:

"A kérdés az: lehet-e az építészet bonyolult, szerteágazó folyamatából meghatározó, döntő tényezőként a téralakító jelleget kiemelni, s ezzel szemben másodlagos, alárendeltebb tulajdonságként kezelni a rendeltetést, a hasznosságot, a célszerűséget, tehát általában mindazt, ami végső soron az építés közvetlen gyakorlati indítékát adja? Nem jelenti ez az egyik legősibb, az élet praktikus igényéből támadt munkatevékenység értelmetlen misztifikálását?"

(Szentkirályi, 1967, p. 263.)

A térelméleti megközelítés nem más, vagy új normatívákat kíván a környezet értékelésében, alakításában meghonosítani, hanem "kétségbeesetten" veszi fel a harcot az "egydimenziós" ember egydimenziós azaz pusztán működésre alapuló világával szemben. Kritikai alapállásból tagadja, a mostanra nagyon sok területen megvalósult, térbeli káoszt.

Olyan "térbeli káosz" jött létre ugyanis, melynek elemzését a kritika ill. a kutatás tárgyává érdemes tenni az épített környezet legkülönbözőbb szintjein. Az épített környezeti téri világának tagoltságát - méghozzá a "többdimenziós" társadalmi emberi létnek megfelelő komplex tagoltságát - ill. annak hiányát kell elemezni. (A dimenziók értelmezése a tér minőségi dimenzióiként a későbbiekben történik.)

Ha a komplex tagoltság hiányát a térbeli káosz jellemzőjét tekintjük, ebben implicit módon rejlik az az előfeltevés, hogy az épített kör-

nyezet téri világának "kaotikus" átalakulása, nemcsak működési zavarokat okoz a települések életében pl. felesleges utazások, környezetszennyezés, forgalmi túlterhelés formájában, hanem az ember és a társadalom világában talán kevésbé élesen megjelenő, de áttételesen érezhető problémákat is. Identifikációs zavarok lépnek fel, a helyhez való kötődés meglazul, az orientáció más formái is megnehezednek, a közösségek, elsősorban helyi közösségek kialakulása ellehetetlenül stb.

A tér komplex tagoltságának hiánya az épített környezet nagyon különböző szintű egységeiben - az épület közvetlen környezetétől a település környezetét alkotó tájig - egyaránt jelentkezik.

E tagoltság hiányát célszerű első megközelítésben jelenségszinten a kritikai elemzések tárgyává tenni.

A jelenségszintű elemzés érdekében is célszerű azonban az épített környezet formális rendszerszintjeit elkülöníteni. Ugyanakkor le kell szögezni, hogy az elemzésnél a vizsgálni kívánt elem és környezete szét nem választható. A következő rendszerszinteket érdemes végigtekinteni:

- táj és TELEPÜLÉS
- település és TELEPÜLÉSRÉSZ
- településrész és MIKROKÖRNYEZET
- mikrokörnyezet és ÉPÜLET

Táj és TELEPÜLÉS szinten jelentkező tagolási problémák

- Település és táj közötti határok mosódnak el

A település, mint épített környezet és a táj, mint természeti környezet közötti markáns különbség a történeti korokban - különböző formákban -, de mindig fennállt. (A városfal csak ennek igen markáns megjelenési formája volt.) Korunkban nemcsak a települési te-

rületek növekednek drasztikusan, hanem a település termelési, infrastrukturális és egyéb létesítményeinek jelentős része a hagyományos értelemben vett település területén kívül kerül. A tájban megjelennek a legkülönbözőbb művi elemek, szervizállomások, transzformátorok, repülőterek, hálózati infrastrukturális elemek stb. Táj és település különállása igen nagy területeken szűnik meg.

- Település és település közötti határok tűnnek el

A településrendszer egyes tagjainak népességi és területi növekedése, valamint a települések növekvő egymásrataltsága következtében korunkban jellegzetessé vált a fizikailag is összefüggő település-csoportok, települési agglomerációk létrejötte.

- A növekedés természetes korlátai veszítik el jelentőségüket

A települést övező természeti táj természetes eltartóképességének meghatározó szerepe radikálisan lecsökken. Munkahely, lakóhely élesen elválik, a növekedés természetes határai veszítik el jelentőségüket, helyüket funkcionális "küszöbszintek" veszik át, elérhetőség, ellátási feltételek stb. vonatkozásában.

- A természeti tájjal való érintkezés "határfelülete" csökken

Annak ellenére, hogy a település és táj határai elmosódnak a települések radio-koncentrikus növekedése miatt, a településben élők számára egyre jobban megnehezedik a természeti táj elérhetősége. A település és táj kapcsolata meglazul éppen azért, mert a települési terület megnövekedésével arányosan a természettel való "érintkezés" felülete csökken. A művi környezet meghatározó szerepe egyre nagyobb területekre terjed ki.

Az előbbiekből felsoroltakkal elsősorban csak érzékeltetni kívánom, hogy az épített környezet már ilyen relatív nagykiterjedésű és szinte

áttekinthetetlen rendszerszintjén is a közvetlen tapasztalás számára is jelentős térbeli tagoló elemek tűnnek el vagy szűnnek meg. Ezáltal korábban egyedi arculattal bíró települések "képe" halványodik el, azaz összefoglalóan: a település térbeli egységének átélését segítő elemek szűnnek meg.

Település és TELEPÜLÉSRÉSZ szinten jelentkező tagolási problémák

- A települést tagoló természeti adottságok szerepe csökken

Domborzati adottságok, növénytakaró tagoló szerepe csökken. A vízfelületek és vízfolyások tagoló szerepe elhalványul. Közlekedési és egyéb nagy művi létesítmények zárják el a települést a vízparttól. Kisebb vízfolyások szennyvíz esetleg csapadékvízelvezető, néha lefedett szennyvízelvezető csatornákká válnak. Természetes zöldfelületek szorulnak ki a településekből.

- A település történeti-társadalmi tagoltsága gyengül

Összefüggő városrészek ún. rekonstrukciója révén történeti hagyományokkal rendelkező, karakteres beépítésű területek, helyek veszítik el jelentőségüket, válnak megkülönböztethetlenné más városrészek-től.

- Centrum és perifériaviszonyok éleződnek ki.

A települések területi növekedése, a nagyobb városok körüli monofunkcionális lakóterületi gyűrűk növekedése a hagyományos települési központok túlterheléséhez vezet. Mind az új lakótelepek, mind a nagykiterjedésű családi házas területek a hagyományos településközpont(ok)on "élősködnek". A hagyományosan komplex tartalmú településrészekre való tagolódást, sok esetben a monofunkcionális városrészekre való "szétesés" váltja fel.

- A "zóning" vagy övezeti elv érvényesül

A beépítési övezet kialakulása korábban kialakult helyzeteket merevít be. A település tagozódása bizonyos mértékig "formális" szabályozóknak rendelődik alá. A beépítési sűrűség válik megkülönböztető jeggyé. A telekérték mint áru jelentős vételekkel ugyan a települési tagozódás lassan kizárólagos szabályozójává válik.

Településrész és MIKROKÖRNYEZET szinten jelentkező tagolási problémák

Ez a rendszerszintje az épített környezetnek nagy hasonlóságot mutat a megelőző rendszer szintjéhez, de ugyanakkor a mikrokörnyezetek eltérő karaktere nagymértékben differenciálja is a problémákat. Vannak általánosan megfogalmazhatók és vannak csak egyes mikrokörnyezeti strukturákra jellemzők. Először az általános jellegű problémákat, majd egy kiválasztott mikrokörnyezeti egység problémáit kíséreljük meg felvázolni.

Általános jellemzők:

- A földfelszín meghatározó szerepe csökken

A beépítési magasságok megnövekedése a beépített szintterület növelése miatt a földszinti alapterület az összszintterülethez képest jelentősen lecsökken. A korábban a városias élet színteréül szolgáló földfelszín szerepét alapvetően megváltoztatja. Centrum és perifériaviszonyok itt is kiéleződnek. Centrális helyzetű településrészekben a település "földszintje" kaotikusan zsúfolttá válik, míg a perifériákon üres, értelmetlen települési földszintek jönnek létre.

- A biológiailag aktív felületek aránya csökken

A beépítés intenzitásának növekedésével a "növénytakaró" kiszorul a településekből s ennél fogva nemcsak a levegőszennyeződés növekszik s a klímaviszonyok változnak, hanem a növényzet teret tagoló, humanizáló szerepe is csökken.

- A közlekedési hálózat függetlenedik közvetlen térbeli környezetétől

A település főbb útvonalai elsősorban össztelepülési, vagy a településközi forgalomnak megfelelően differenciálódnak, egyre kevésbé vannak kölcsönhatásban az őket szegélyező területek térbeli világával, az úthálózat bizonyos mértékig függetlenedik környezetétől. A települések legfőbb terei gyakran forgalmi csomópontokká válnak. Az úthálózat hierarchiája elszakad a mikrokörnyezet térbeli strukturájától.

- Nagykiterjedésű - város a városban jellegű - épületek és létesítmények feszítik szét a település szövetét

A funkciókoncentráció, a kedvező forgalmi helyzet elérésére való törekvés, a megnövekedett intézményi méretek azt eredményezik, hogy a hagyományos településrészekben belül is hatalmas területeket szakítanak ki a hatalmas intézményi centrumok, sajátos technológiát igénylő létesítmények. Ezek a nagyméretű épületek vagy létesítmények egy nagyobb területi vagy társadalmi egységbe illeszkednek, közvetlen környezetükkel nem vagy alig függenek össze, annak téri világához nincs közük.

Bár nagyon sokszor kritizált szülötte a modern városrendezési elveknek, mégis a különböző típusú mikrokörzetek közül elemzésünkhöz érdemes a lakótelepet választani, hiszen jellegzetesen mai nagy tömegben létesült környezetről van szó, mely bizonyos értelemben a hagyományos város antitéziseként jött létre. Ez a mikrokörnyezeti típus az amelyik a modern települési problémák egy részét tudomásul vette, s azokra próbált megoldást is találni.

A lakótelepre, mint jellegzetes mikrokörnyezeti egységre jellemző:

- A központ szervező szerepének hiánya

A központi funkció hiánya miatt döntő jellemző a centrumnélküliség. Egy-egy lakótelep néha kis vagy középvárosoknak megfelelő népességet sűrít magába, mégis központi funkciói hiányosak, sőt egyenesen a legközelebbi városias magra támaszkodik. A központ szervező szerepének hiánya az egész lakótelepre rányomja bélyegét.

- A teret értelmező határok számának csökkenése

A hagyományos értelemben vett városi utca, tömb valamint tömbbelső eltűnésével a mikrokörnyezet térbeli világának korábban jól definiált elemei tűnnek el. Az épületek többé nem "határok" köz, és magán jellegű területek között.

- A földszint üressége

A funkciók általános kiszorulása ill. centralizálása révén az épületek földszintjeinek az épületek közötti teret értelmező szerepe lecsökken. A földszintek nagyon sok esetben elfordulnak a környező tértől.

Mikrokörnyezeti egység és ÉPÜLET szinten jelentkező tagolási problémák

- Az épület és közvetlen környezete közötti kapcsolat meglazul

Az épület - mint már korábbiakban szó volt róla - többé nem a valahonnan valahová vezető utcák, a gyülekezést szolgáló terek és a pihenést szolgáló udvarterek stb. kontextusában helyezkedik el, hanem egy hierarchikusan szervezett közlekedési úthálózat által körülvett "szabad" térségben.

- Az épületek egymáshoz való viszonya meglazul

Alapvető probléma, hogy a lakó- és középületek viszonya esetlegessé válik. Mint korábban is említettük a közintézmények egy, a közvetlen környezettől elidegenedett rendszerbe illeszkednek. A lakóépületek már nem illeszkednek az utca révén megszabott rendben egymáshoz. Méreteik, nagyságrendjük parciális paramétereiktől függ: technológiai követelményektől, függőleges közlekedési eszközök kapacitásától stb.

- A lakás és az épület viszonya mechanikussá válik

A lakások egymás mellé és fölé való szinte korlátlan sorolása nem teszi lehetővé, hogy egyes lakáscsoportok ill. azok egymáshoz való viszonya az épületet belülről szervező erővé válják.

- A lakás és település közötti átmeneti terek száma csökken

A nagyszámú lakás egymáshoz való sorolása az előterek, a környezettel való egyéb közvetítő zónák: előkert vagy bejárati előtér stb. nagyarányú csökkenésével jár. A külső környezettel való kapcsolattartás nagyszámú lakás számára egy bejárati előtérré zsugorodik. A lakások zömének földszinttel való kapcsolata hiányos.

- Az új építési technológiák merevsége a tagoltság elemi szintjének differenciálatlanságát eredményezi

A szerkezeti elemek uniformálizálása, a szerkesztési alapelvek primitívsége, a rendkívül kötött anyaghasználat, az elemméretek megnövekedése, az épületek homlokzatait kifejezéstelenné, arctalanná mechanikusan tagolttá teszik.

A fentiekben felsorolt, a települési környezet különböző rendszersztintjein jelentkező problémák egyenlőre csak jelenségszinten illusztrálják az épített környezet tagoltságának hiányosságait, az épí-

tett környezet térbeli világának "kaotikus" átalakulását. Kritikai bemutatásuk, elemzésük azért szükséges, hogy magára a jelenségre, annak általános - minden környezeti rendszerszinten megtalálható - voltára felhívjuk a figyelmet.

1.3 A térhez való megváltozott viszony

A tagoltság előbbieken vázolt hiánya csak jelenségszintű kísérője annak a folyamatnak, amely mögött a tér "többdimenziós" tagoltságának, differenciáltságának elvesztése áll. (A dimenzió ebben az összefüggésben minőségi dimenziót jelent, mely minőségi dimenziók a tér tágabb értelmezéséhez szükségesek. Kifejtésük a későbbiekben történik meg.)

Nem minden szempontból hiányos ugyanis a tér tagoltsága, hiszen a társadalmi tevékenységek differenciálódása valamint a társadalmi és térbeli munkamegosztás növekedése révén a különböző térbeli egységek száma nőtt. Lakásformák sokasága jött létre, munkahelyek és lakóhelyek különültek el, különböző oktatási, kereskedelmi, kulturális központok jöttek létre. Ez a differenciálódás azonban pusztán a működés vonatkozásában ment végbe, a funkcionális elrendezés alakult át. A tér többi, minőségi dimenzióiban egyfajta nivellálódás zajlott le. Többféle szempontból kitüntetett vagy megjelölt helyek tűntek el. Szimbólikus jelentések sora ment veszendőbe, történetileg kialakult térbeli minták alakultak át gyökeresen. A tér egyfajta homogenizálódása állt elő, egyes helyek, tértartományok egyedi arculata halványult el.

A működés illetően előtérbe kerülését összefoglalóan azzal is jellemezhetnénk, hogy az emberi lépték meghatározó szerepe csökkent az épített környezet alakításában, ill. az egyes létesítményekben, az emberi lépték komplex - az emberi többdimenziós létének megfelelő értelmében. Helyét elfoglalták e létesítmények létrehozását és működtetését meghatározó technikai, technológiai, szervezeti törvényszerűségek.

A tárgyi környezetünket létrehozó technológia mindenható uralma révén, az ember helyigénye kiesett centrális szerepéből, az emberi lépték helyét átvették eszközeinek technológiai paraméterei.

Az emberi lépték megléte vagy hiánya nem pusztán annyit jelent, hogy az emberi test méretei és arányai meghatározók az emberi környezetben vagy sem, hanem az is, hogy a környezetet alkotó intézményi eszköz vagy tárgyi világ magán viseli e az adott kultúrán belül kialakult emberi - közösségi léptéket mint mértéket, mint rész és egész viszonyát meghatározó mértéket. Korunkban ugyanis az egyes épületek, építmények helyigénye, térszükséglete nem függ többé egymással kölcsönösen össze, mert a különböző intézmények, létesítmények már általában nem egyazon társadalmi egység vagy emberi közösség léptékéhez igazodnak, hanem az adott intézményi vagy eszközrendszer célracionálisát szolgálják. A közös kultúra hiánya az egymásra vonatkozás hiányát okozza. Az egymásra való vonatkozás hiánya eredményezi a térbeli illeszkedés hiányát, ill. azt hogy térszükségletük egy része függetlenedik is közvetlen környezetétől. Pl. egy kis vagy középváros nagyságának megfelelő lakótelep funkcióinak jelentős része a térben egészen máshol kerül kielégítésre stb.

Ezenközben a környezet mikroléptékű világában, a lakásban megmarad mércének az ember. A szék, az ágy, az asztal, az ablakpárkány, a belmagasság nem változhat meg radikálisan, hiszen az ember közvetlenül keze ügyébe eső használati tárgyokról van szó. A mikrokörnyezet egyes térbeli elemeinek egymáshoz fűzése esetében azonban már esetlegessé válik a szervező erő. Esetleges ill. más jellegű működési feltételeknek rendelődik alá pl. az, hogy hány lakásból áll egy épület, vagy egy családi házas övezet mekkora kiterjedésű.

Az emberi lépték és a többdimenziós tagoltság fentiek ellenére, nem vészett ki teljes mértékben épített környezetünkől, ennek pedig három fő oka van:

- A természeti környezet adottságai ill. jelenléte a környezet szinte minden szintjén.
- A települések korábbi - évszázadokon keresztül kialakult - térbeli rendje általában döntő hányadát képviseli a település egészének. Ez pedig olyan statikus keretrendszert nyújt, mely alkalmazkodást követel meg.
- A különböző működési paraméterek akár a technikai eszközök tekintetében, akár a társadalom szervezeteit megtestesítő intézményrendszer tekintetében, nem alkotnak koherens rendszert, amely nélkülözni tudná az őket létrehozó társadalom szerveződési rendszeréből következő arányokat. A különböző működési rendszerek közös többszörösét, mégiscsak az emberi közösség teremti meg, mégha olyan viszonylag primitív formában is, mint pl. a szomszédsági egység. Vannak és továbbélnek - elsősorban a kistelepülések esetében - olyan közösségek, amelyek továbbra is képesek rányomni arcukat a környezetüket alkotó térbeli világra.

Még a lakáson belül is megváltozik a tér szerveződése ill. a térhez való viszony. A régi lakásban, az emberi viszonylatok, a család struktúrája és tradíciói szervezik a teret, a tárgyak autonómiája éppoly csekély, mint a család különböző tagjaié. A modern lakásban megváltozik a tárgyak szerveződése is. Erről ír Jean Baudrillard a francia művelődésszociológia, strukturalista iskolájának egyik legjelentősebb alakja. A funkcionális elrendezés nem tükröz emberi társadalmi viszonyokat, pusztán a tér működését teszi lehetővé.

"...az ágy kihúzható rekamiéáé, a tálaló és a szekrények összerakható beépített szekrényekké alakulnak át. A tárgyak visszavonulnak és elötűnnek, háttérbe húzódnak a kellő pillanatban színre lépnek..."

"És míg a régi ebédlő súlyos morális konvencióval volt megterhelve, addig a "modern" lakások leleményességben gyakran olyan hatást keltenek, mintha funkcionális kibúvók volnának. A "stílushiány" elsősorban helyhiány, a funkcionális pedig maximálissá teszi a kényszermegoldást, amelyben az otthon, a lakás anélkül, hogy elvesztené zártágát, elveszíti belső szerveződését. A tér és a tárgyak jelentőségének visszafordíthatatlan destrukurálódása mindenekelőtt elsivárosodás."

(Baudrillard, 1987, 19. o.)

Közhelyszerű az a megállapítás, hogy egy település vagy településrész térbeli világának alakulása nagymértékben függvénye a társadalmi-gazdasági viszonyoknak, s az is magától értetődőnek tűnik, hogy a település a társadalom "térbeli lenyomata". Látnunk kell azonban, hogy a fejlődés jelenlegi fázisában épített környezetünk térbeli világa nem, vagy csak nagyon áttételesen tükröz emberi-társadalmi viszonylatokat. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az emberi, társadalmi viszonylatok jórésze nem jelenik meg a térben, mint "lenyomat", hanem egy jórészt kaotikus térbeli környezet jön létre, amelynek szinte kizárólagos vezérlő elve a működés.

A működés elvű funkcionalizmus kritikai értékelése hosszú ideje folyik itt csak annyiban fontos megemlítenünk, amennyiben a térszerveződésben, mint meghatározó elv az elsivárosodást, az elidegenedést vonja maga után. Az ipari társadalmakban a gép, az ipar eszközei, az ipari épületek stb. szerkezete szerveződési formája a működés magabiztos racionalitása mintát nyújtott a tér nagyobb egységeinek szerveződése számára. Ahogy azonban egy korábbi dolgozatomban írtam:

"Ez a magabiztosság azonban az építő ember számára a bensőben elbizonytalanodott ember külsőben való bizonyosságkereső mozzanata, a tárgyiasítás világába való menekülés, a meghatározott, zárt célrendszer biztonsága. Ami adekvát forma a gép, a meghatározott eszköz számára, az éppannyira elégtelen az önmagában soha be nem fejezett, az önmagával soha nem azonos - mert vagy több, vagy kevesebb - ember számára, s az így általa használt terek számára is. Az emberi tevékenységek mint "funkciók" - éppen nagy szabadságfokuk miatt - nem jól meghatározhatók, s nincs jogosultsága a funkcionalizmus azon mentegőzésének, miszerint a szervező elv csak azért nem tökéletes, mert még nem ismerünk, nem tudunk meghatározni minde funkciót. A "funkció meghatározza a formát" elve a működési szint (a gép) terrorja az emberi létezés sokdimenziós gazdagsága felett."

(Schneller, 1982, 19.o.)

Látható, hogy a tér destrukturálódása a környezet minden szintjén - különböző intenzitással ugyan -, de végbemegy. Ez a destrukturálódás azonban nem pusztán a tér szerveződésében következik be, hanem az ember viszonya is megváltozik a térhez. Komplex jelentésrendszerek "fosz-

lanak le" a térről, s így alakul át pusztán "egydimenziós", azaz csak működő környezetté, a tér tagoltsága csökken, s elsősorban a komplex többdimenziós tagoltság ill. strukturáltság vesz el.

Egyre több tényező hat abba az irányba, amelyet összegzően egy látszólagos, tértől való függetlenséggel jelölhetnénk. Egyre kevesebb a ki-tüntetett pont épített környezetünkben, s egyre jobban elhalványul a helyek egyedisége. A közlekedés és a kommunikáció fejlődése révén a térbeli elérhetőség tértagoló szerepe radikálisan lecsökkent. A hírközlés nagyarányú elterjedése révén a térhez kötött jelenlét fontossága csökkent.

A munkamegosztás kifinomult rendszere tömegeknek tette lehetővé, hogy függetlenedjen közvetlen környezetétől. A hagyományos környezetek természetéhez való kapcsolódása, valamint léptékrendje, a környezet nagyszámú tájékozódást lehetővé tevő elemeinek jelenléte a tér konkrét átélhetőségét megkönnyítette. Mára az épített környezet téri világa absztraktabbá, elvontabbá vált. A modern városi ember számára eltűnnek a táj természetes alakzatai, de még a kertek is. Környezetét az aszfalt, gépkocsi, a villamossín és az épületek üveg és betonvilága alkotja. Ez a "művi"-vé válás ugyanakkor egy eltömegesedési folyamat-tal is együtt jár, amely a "sorozat" környezetek létrehozásával a konkrét egyedi környezethez való viszonyt relativizálta.

A tér többretegű gazdag világához való kötődés meglazult, a környezet elemei nehezen asszimilálhatók, s ez ellen a modern ember egy térsemleges magatartás felvételével védekezik. Elfordul a tértől, "tárgyközpontúvá" válik. A fogyasztói társadalom térhódításával párhuzamos birtokgörcs növekedése is e tárgyközpontúságnak kedvez. A tárgyakat ugyanis lehet birtokolni, a teret viszont nem.

Még a használati tárgyak szintjén is jelentkezik a térhez való megváltozott viszony, egyfajta térsemlegesség, ahogy korábban idézett szerzőnk J. Bandrillard írja:

"...mára a tárgyak bonoylultabbak lettek, mint az embernek e tárgyakkal kapcsolatos viselkedésformái. A tárgyak egyre jobban, mozdulataink pedig egyre kevésbé differenciálódnak. Mindezt másképpen is kifejezhetjük: a tárgyakat immár nem veszi körül a mozdulatok színháza, amelyben ők játszották a szerepet, előtérbe került célszerűségük napjainkban egy globális folyamat résztvevőivé avatja őket, amelyben csupán szereplő vagy tétlen néző az ember."

(Jean Baudrillard, 1987, 67.o.)

Az ember azonban nem tud teljesen semleges viszonyban élni a térrel. Akkor is hat rá, ha igyekszik semlegesen viselkedni, elfordulni tőle. A tér monotóniája, absztraktsága akkor is káros lehet, ha nem vesszük észre. Egyfajta közömbösség valósul meg a tágabb értelemben vett otthonhoz, a hazához, a természeti környezethez való kötődés egy láncszeme esik ki.

A világban való hely megtalálásához hozzátartozik, hogy az ember és közvetlen és tágabb környezetében otthon tudjon lenni. Az ember nem tudja saját helyzetét tisztázni, saját identitását kialakítani, ha nem tud kötődni - természetesen nem véglegesen - ahhoz a környezethez, ahol otthon van. Ahol otthon van, s ahonnan elmehet, de ahová vissza is térhet. S itt eljutottunk az egyik legfontosabb kérdéshez: Hol van az ember otthon?

Az épített környezet előbbiekben - akárcsak jelenségszinten - felvázolt átalakulása is világossá teszi, hogy jelenkori épített környezetünk téri "káosza" jelentős részben következménye annak az átalakulásnak, amely a modern társadalmakban végbement: a tárgyakhoz és a térhez való viszony alapvető megváltozásának. Ugyanakkor az eszmei, művészi áramlatoknak is nagy szerepe volt abban, hogy a térhez való viszony nagymértékben átalakult. A modernizmus építészete pl. az ipari fejlődés kritikátlan magasztalásával, a környezet technicizálásának profétájává vált.

A modernizmus művészete és építészete a nulláról akart indulni és egyfajta egyetemességet tekintett otthonának. "Tabula rasa"-t akart csinálni a tárgyi világ vonatkozásában is, eldobta a régit. A tiszta geometrikus formák absztrakciójában lelte örömét. Úgy tűnik azonban csak intellektusa számára lelt ezen újjá teremtett tárgyi világban otthonra.

Egy absztrakt kép világában otthonra találni csak egy felforrósodott intellektuális szemléletben lehet, amikor szinte meditatív állapotban, a szemlélt valóságról letisztítunk minden esetlegességet, s így nyeri el a kép a modanivaló intenzitását. Ha ez a "felforrósodott intellektuális szemlélet" állapota megszűnik, másféle érzékszervekkel kapcsolódunk a valósághoz, az otthonosság elvész, s marad a rideg absztrakció. Hol van tehát az ember otthon?

2. AZ ÉPÍTÉSZETI TÉR ÉRTELMEZÉSE KORUNKBAN

2.1 Az építészeti tér értelmezését megalapozó kutatások köre

A környezethez való viszony válságára a társadalomtudományok viszonylag hamar felhívták a figyelmet. A szociál-ökológia ember és környezet szoros kölcsönhatására hívta fel a figyelmet. Egyik jelentős Egyesült Államokbeli képviselője E.A. Gutkind ezt a problémát a legújabb kor tekintetében, "Community and Environment" (Közösség és környezet) c. munkája ezt így exponálja:

"Az új társadalmi és gazdasági rendszernek messzeható következményei voltak azoknak a helyeknek a kapcsolatára, ahol az ember élt, dolgozott és vásárolt. A piac elvesztette központi szerepét. Otthon és munkahely elkülönült. Családi és üzleti élet elvált, megnövekedett a kommunikáció iránti igény. A munka vált a centrummá, amely körül az élet minden más területe forgott, addig míg felszívta az ember gondolkodásának egészét, loyaltását és érdeklődését, s diktálta napi életét... Ez a rövid periódus olyan életfeltételeket teremtett, amelyek úgy tűnik kihívást jelentenek létünk leglényege számára. Létrehozta a töredékes gazdasági embert, s az "én-az" (személytelen) kapcsolatokat, amelyek most már nemcsak a dolgok világára, hanem a személyek világára is kiterjednek."

(Gutkind, 1953, 68.o.)

Ezzel szemben az építészet gyakorlata, de még elmélete is viszonylag későn döbönt rá ember és környezet, közösség és tér ilyenén katasztrofális változásaira, s elsősorban a posztmodern építészet kritikai teóriája számítható döntő lépésnek a e probléma középpontba állításánál. A poszt-modern építész Leon Krier így ír ugyanerről:

"A korlátlan technikai fejlődésbe vetett hit a legfejlettebb országokat a fizikai és kulturális megsemmisülés szélére sodorta. A gyors profit láza szétrombolt vidéket és várost. Az ipari termelés, ami a termelőerők szélsőséges fejlődését jelentette, kevesebb mint 200 év alatt lerombolta azokat a városokat, tájakat, amelyek emberek évezredek alatt végzett munkáinak eredményei voltak."

(Krier, 1984, 36.o.)

A használati tárgytól a város-táj léptékig az épített és természeti környezethez való viszonyunk megváltozott, ennél fogva, ha az épített környezet, de maga az épület térbeli világa a megértés tárgya, akkor elsősorban is e megváltozott viszonyrendszert kell megértenünk.

Fentiek alapján az épített környezet téri világának megközelítését, értelmezését nem tekinthetjük úgy, mint az építészetelmélet vagy gyakorlat elemzéseit, e tárgykörrel foglalkozó munkáinak sorából levezethető "eredményt", hanem sokkal inkább értelmezési kísérletek olyan széles spektrumából összeálló képet kell alkotnunk, mely kísérletek mindegyike többféle - az építészetelmélet határterületein működő vizsgálódás szemléletét is tükrözi.

A következőkben érintett "szakirodalmi" előzmények - legyenek bár még oly kiragadottak is - csoportosításának alapjául egy gazdag "többdimenziós" nevezhető térértelmezés igénye és szükséges voltának bemutatása szolgál.

Ha csak vázlatosan is megkíséreljük az építészeti tér értelmezésével foglalkozó építészetelméleti szakirodalmat áttekinteni, azonnal szembe találjuk magunkat a szélesebb körű, más "szak"-területekre is kiterjedő széttekintés igényével. Hiszen minden egyes építészeti teória, mely az építészeti térrel foglalkozik, szükségképpen támaszkodik egyrészt saját szakterületének előzményeire, másrészt kimondva vagy kimondatlanul támaszkodik társtudományok, művészeti alkotások, valamint a filozófia térrel kapcsolatos eredményeire, megfontolásaira.

Ezért feladatomnak azt tekintem, hogy e tágas spektrumot mutassam be annak tudatában, hogy szinte lehetetlen teljességre törekedni már csak a témakörrel foglalkozó szakirodalom zavarbaejtő bősége miatt is.

Az előzmények bemutatásában az építészetelmélet, ill. az építészeti gyakorlatból leszűrhető következtetések természetesen centrális helyet kell kapjanak, hiszen a környezet térbeli világának alakulásában, ill.

annak értékelésében döntő szerepük van. Mindazonáltal az építészetelméletet, de az építészeti gyakorlatot is közvetlenül vagy áttételesen befolyásolják a filozófiától a legkülönbözőbb társtudományokig, a megismerés térértelmezéssel és térhasználattal kapcsolatos legkülönbözőbb tapasztalatai.

Az építészetelméletben használt térfogalom fejlődésére, kialakulására a következő megismerési területek vannak a legnagyobb kihatással: a társ-művészetek (elsősorban a festészet és a képzőművészetek, de áttételesen még a költészet is), a kultúrhistoria (amely a történeti korok térfel-fogásaival, ill. azok változásaival foglalkozik), a filozófia (mely új és új létértelmezésével, ezen belül a lét időhöz és térhez való viszonyának elemzésével gazdagítja a megismerést), az esztétika (mely művészetelméleti vizsgálódásai során az alkotások és a tér viszonyát elemzi), a pszichológia (mely a megismerés és a térhasználat lélektani törvényszerűségeit vizsgálja), a néprajz és a társadalomtudományok (melyek primitív népek vagy más társadalmi csoportok térhez való viszonyát vizsgálják), az etológia és a településantropológia (melyek elsősorban az ember territóriális viselkedését, az eltérő térbeli környezetek használati módját tanulmányozzák).

Kísérletképpen felvázolom az épített környezet alakítására leginkább kihatással lévő megismerési-kutatási területek és az építészetelmélet viszonyát, az egyes területek kiemelkedő képviselőinek ill. egy-egy kiragadott gondolatuk segítségével. Természetesen az összefüggések bemutatására ill. az egymásrahatás mértékének jellemzésére itt nincs mód, ennek kimunkálása külön disszertáció feladata lehetne.

Az építészeti tér értelmezésére vonatkozó hazai és nemzetközi szakirodalomból először a hazai, majd a külföldi előzményeket vázolom fel. Ezek közül is elsősorban az építészetelmélet azon láncszemeit tárgyalom, amelyek jelen dolgozat problémafelvetésével összefüggnek. A társtudományok, művészetek és filozófia térértelmezést befolyásoló eredményeire csak utalni kívánok annyiban, amennyiben egy adott térszemlélet megértéséhez szükségesek.

2.2 Az építészeti tér értelmezésének hazai építészelméleti előzményei

Az építészeti tér értelmezésének fejlődését, azaz XX.sz.-i történetét a témakör legavatottabb hazai szakértője, Hajnóczi Gyula foglalta össze - doktori disszertációjának részét képező - tanulmányában. "Az építészeti tér analitikus elmélete" c. doktori értekezésének bevezetésében "Az építészeti tér értelmezése Giedeiontól Norberg-Schulzig" c. alatt áttekintette főleg a II. világháború utáni nemzetközi szakirodalmat, s bizonyos mértékig a hazai előzményeket. Azt, hogy mégis szükségesnek tartok egy új számbavételt, a térfogalom, az épített környezet értékelésével kapcsolatos használt térfogalom "tágításának" igénye indokolja. Míg ugyanis fenti szerző építészelméleti munkásságának reprezentáns értekezésében az épület és környezet téri világának analitikus leírását kísérelte meg, úgy vélem, hogy különösen a települési lépték, de bármely komplex épített környezeti egység téri világának "szintetikus" megközelítése még a jövő feladata.

Hajnóczi Gyula feldolgozó munkájára jelen elemzésben nagymértékben támaszkodok. Ugyanakkor éppen a már általa is jelzett nehézségek (a probléma jogosultságát megkérdőjelező álláspontok) is igénylik a témakör új és új megvilágítását, továbbgondolását. Hajnóczi a térelemzés XX.sz. előzményeit taglaló munkájában így ír:

"Az építészet paradox mivoltát igazolja az a tény is, hogy sokan - az alkotók közül is és az alkotásokat értelmezők, a teoretikusok közül is - semmiféle paradoxont nem látnak ebben (t.i., hogy az épület test- és tömegszerű, valamint térszerű egyszerre) mondván, hogy kizárólag csak az épület testszerűségével kapcsolatban akad tennivaló, s a tér csak egyik a sok problémának, amellyel az anyagnak és a szerkezetnek meg kell küzdeniük...", s később eképpen folytatja: "Szinte természetes tehát, hogy az építészeti alkotásnak a tér oldaláról való megközelítése sokak szemében mind a mai napig legalábbis bizonytalanak, ha nem egyenesen járhatatlannak tűnik."

(Hajnóczi, 1977/B, 331.o.)

Hajnóczi Gyula nagyszabású teljes téreleméleti munkásságát nincs mód ehelyütt részletesen ismertetni, mégis néhány szóval ki kell emelnünk

leglényegesebb vonásait. Munkássága két periódushoz köthető. Korai munkásságában az egyes korok eszmerendszere, "általános világ és helyzetértékelése", valamint az építészetükben kialakult térrendszerek közötti összefüggést kereste. E korszakára "Térszemlélet és világnézet az ókor építészetében" c. kandidátusi disszertációja, valamint "A térformálás alaptendenciája" c. műve jellemző. Ez utóbbiban így ír:

"A két összetevő - összefoglaló nevükön - a térbeli helyzetérzés és időbeli helyzetérzés valamiféle szintézise -, most már joggal nevezhetjük nevén: általános térképzetét, térfogalmát, amely feltevésünk szerint - az egyes korszakok képzőművészeti alkotásaiban azonos módon, mint a térformálás alaptendenciája is kifejezésre jut."

(Hajnóczy, 1961, 351.o.)

Későbbiekben Hajnóczy - objektív alapra kívánván helyezni térelméletét - kifejlesztett az ún. analitikus térelméletet (ld. "Az építészeti tér analitikus elmélete"). Ebben a munkában az építészeti korok, egyes épületek téri világának értékeléséhez elsősorban az ún. elemi térviszonylatokat - mint építőköveket - használta fel. Így kívánta quázi mérhetővé tenni a korábban teoretikus-művészi reflexióként létező térre vonatkozó ítéleteket.

Hajnóczy Gyula nagydoktori értekezésében szemléletének meghatározó alapvonalait jelöli meg, amikor elismerve, hogy az építészeti tér teljesség, azaz egyfajta komplex minőség, mégis lényegének megértéséhez ún. "axiomatikus relációkat" keres, amelyekből az a tér - úgymond - felépül.

Ezek az egyszerű térviszonylatok egyrészt azért tűnnek a tér leírása legegyszerűbb alapkövetinek, mert az őket létrehívó (iniciáló) alakzatok a természetben is már adóttak, másrészt - úgymond - objektíve léteznek-létrejönnek függetlenül attól, hogy az ember felfedezi, érzékeli vagy kiaknázza azokat, "magyarán a jelenségek dezantroporfizálása végrehajtható a törvényszerűségek kimutatása érdekében." Ugyanakkor e dezantropomorfizálás nem lehet teljes, hiszen - mondja Hajnóczy - a természetes térviszonylatok értékeléséből is, de különösen az építészeti te-

réből kihagyhatatlan az ember, hiszen ez utóbbinak megalkotója is ő maga.

A "tudományos elemzés" érdekében Hajnóczi előzetesen definiálja alapfogalmait, amelyek a következők: az iniciatív közeg, értsd a térviszonylatot létrehozó tömeg vagy felület, az egyszerű térviszonylatok, melyek alapeseteit az ún. konzperzív vagyis vonzó, a diszperzív, azaz taszító viszonyrendszerek.

Maguk a térviszonylatok is kapcsolódhatnak egymáshoz (nemcsak az őket iniciáló közegek), s kapcsolatuk lehet perifériális, azaz egymásmelletti, azaz érintkező és spaciális, azaz egymással szembeni, azaz pusztán egymást átható intenzitású. Ezek az elemi térviszonylatok azután különböző módon specializálódnak egyrészt az őket létrehívó iniciatív-konstruktív közeg tulajdonságai, másrészt az egymáshoz való viszonyulás alapján. Az iniciatív konstruktív közegek téralkotó képessége is különböző lehet, így jönnek létre csökevényes, azaz intervallum terek vagy teljesértékű vagyis hasznos amplum terek. A bejárhatóság és a "csak" beláthatóság alapján különíthetők el a fundamentális és a szférikus térrétegek. Hasonló magátólértetődéssel válnak el az intenzív, azaz elsősorban belső, valamint az extenzív, azaz elsősorban külső, valamint az ezen előbbieket átmeneti, fél-belső és fél-külső formái. E relációk segítségével az építészeti teret előzetesen a következő módon definiálja:

"A tériség struktúrája az iniciatív közeg által kiváltott térviszonylatoknak, a fundamentális, az integráns és a szférikus térrétegekben létrejött perifériális és spaciális kapcsolatrendszeré."

(Hajnóczi, 1977/A, 86.o.)

Hajnóczi ezen kategóriák segítségével vizsgálja az építészet iniciatív-konstruktív közegei által létrehozott "termennyiséget" és "tériség-fajtákat" koronként és helyenként, amelyek így egyes korszakokra és épülettípusokra jellemzők - hipotézise szerint. E tér-quantum elemzés négy kérdésre adhat választ álláspontja szerint: mi a viszony az iniciatív-konstruktív közeg és a tér-quantum között, a létrejött termennyiségnek

milyen hányada intenzív, hogyan viszonyulnak egymáshoz az amplum és intervallum terek, valamint hogyan változik a fundamentális és az integráns térréteg aránya koronként.

Hajnóczi az építészeti tér analitikus elméletének megalapozásával elsősorban az építészeti gondolkodás és tervezés tértudatosabb megközelítését segítette elő. A "csak" szerkezetben-konstrukcióban való gondolkodással szemben kidolgozta a tér- vagy ahogy ő nevezi a spaciológiai sémákban való gondolkodás lehetőségét. Felhívta a figyelmet arra, hogy az építészet nemcsak teret alakít, hanem tereket iniciál is. Figyelmeztetett továbbá arra, hogy az épületek elhelyezése nem pusztán területfelhasználási, hanem térfelhasználási feladat is. Az épített környezet értékeléséhez, végiggondolásához így olyan eszközrendszert alakított ki, mely a "szoborszerű" alakítás tudatos ellentettje, s az építészeti téralakítást, az építészet lényegét tudatosan a centrumba helyezte.

A dolgozat kimagasló érdeme, hogy felhívja a figyelmet a tér "eredendő strukturáltságára", azaz arra, hogy az épített környezet térbeli világa nem homogén kiterjedés, hanem egy tagolt különböző "térintenzitású" részekkel bíró világ.

Adós marad ugyanakkor az elmélet a címben ígért "az építészeti alkotás objektív értékelése" megközelítésével, hiszen ez egyfelől szinte önmagában lehetetlen, másfelől maguk az ún. elemi térviszonylatok nem pusztán tömeg vagy felületszerű elemek által - úgymond objektív módon - jönnek létre, hanem az azokat érzékelő szubjektumon megméréstve. Így viszont az építészeti tér értékeléséből az érzékelő-észlelő-értékelő szubjektum kihagyhatatlan. A térviszonylatok teljességgel csak az emberi létezés komplexitásával korreláló komplexitásfokozatú "eszközrendszerrel" jellemezhetők. A tér tagoltsága is így olyan emberi-társadalmi viszonylatokat rejt magában, melyek nemcsak az érzékelés komplexitásával, de egy teljes paradigma-rendszerbe ágyazottsággal függenek össze.

Hajnóczi Gyula mellett Szentkirályi Zoltán az, aki építészeti tér problematika kimunkálásához a hazai építészetelmélet részéről leginkább

hozzájárult. Korai művében "A térművészet történeti kategóriái" c.-ben szükségesnek érzi a problémafelvetés létjogosultságát előzetesen igazolni. Állhat-e a téralakítás az építészet bonyolult folyamatának centrumában? - teszi fel a kérdést. S bár a kérdés igenlő megválaszolásaként ott áll az egész tanulmány, hadd idézzük fel Szentkirályi legfontosabb gondolatait, melyekben az építés és építészet megkülönböztetésével helyezi éppen a téralakítást, mint az építészet sajátját, a praktikus igénykielégítésnél magasabb dimenzióba, azaz a művészet világába, az esztétikumba.

"Az építés mindig valamilyen közvetlen, praktikus feladatot old meg. (A tevékenység különböző formái, a különböző életfunkciók számára teremt olyan megfelelő keretet, amelyet a tevékenység módja, a különböző funkciók jellege és az ezeket jórészt meghatározó, korszakonként változó társadalmi igény megkövetel...). Az építészet ennél valamivel több. Az építésnek minden komponensét teljes egészében tartalmazza, de azokon túl, azok segítségével egy olyan belső rendet valósít meg, melyet az anyaggal, a szerkezettel és a funkcióval indokolni többé már nem lehet." - majd így folytatja: "És éppen a kompozícióban megnyilvánuló törvényszerű rend - vagy Le Corbusier szavaival eme, a világegyetem rendjét idéző szervezettség - az, ami az építészetet az építéstől megkülönbözteti, ami a célszerű technikai tevékenységet, a valóság művészi tükrözésének, a megismerés sajátos módjának egyetemesebb szintjére emeli."

(Szentkirályi, 1967, 265-266.o.)

Szentkirályi rámutat az építészet sajátos jellegére a művészetek között, amikor is leglényegesebb ismérvének azt tartja, hogy a valóságban felismert rendet emberi léptékre redukálva, mint térbeli rendet tükrözi vissza.

"A többi műfajtól eltérően ezt a valóságban fellelhető rendet nemcsak megmutatja, hanem emberi léptékre redukálva, az élet építészeti keretét alapvetően szervező tényleges térbeli rendként meg is teremti az ember körül, s így az állandóan ismétlődő élmény folyamatosságán, a megszokáson keresztül vezeti el az embert "saját" világának mélyebb megértéséhez."

(Szentkirályi, 1967, 266.o.)

Szentkirályi térelméleti munkájának alapkiindulása, hogy az építészet - mint művészet - elsősorban azáltal több a pusztá építésnél, hogy egy

olyan tudatos - elsősorban térbeli - kompozíciós rendet hordoz, amelyet önmagában sem a funkció sem a szerkezet nem indokol. Ez a rend azon belső törvényszerűségeknek emberi léptékre redukált - az ember körül térbeli rendként is megfogalmazott - képe, melyek a kor emberének "ismert világát" tükrözik, szabályozzák.

E fenti térbeli rend azonban egyrészt formális ellentétén - az időn keresztül - válik tudatunk számára valóságossá, másrészt viszont érzékelni e rendet tömegek segítségével vagyunk képesek. Attól függően viszont, hogy a dolgok térbeliségének észlelésében előbbi kettő tényező közül melyikre kerül nagyobb hangsúly, az egyes korszakokban eltérő térszemléleti alapformák válnak uralkodóvá.

Így különíti el Szentkirályi a tárgyakhoz kötődő helyismeret dominanciája alapján az ún. topografikus, a szimbólikus jelentéssel felruházott szervezési elv dominanciája alapján az ún. eszkatológikus, az eszmei szellemi rend uralmát biztosító ún. intellektuális, valamint az előző három szemléleti forma szintézisét hozó ún. racionális térszemléleti formákat.

Az elmélet szerint ugyanakkor e szemléleti formák nem feltétlenül kötődnek egy-egy történelmi korszakhoz, hanem a térfelfogás minden kor számára adott lehetőségeit képezik. E szemléleti formák ugyanis bizonyos alapelvek megjelenését jelentik az építészeti tér szervezésében. A topografikus szervezés mindig teljes értékű önálló egységek additív sorolása. Az eszkatológikus térszervezés zárt egységeket kapcsol össze átfogóbb hierarchikus renddé, s így konjunktív kompozíciós eljárás. Az intellektuális térszemlélet egy teoretikusan megfogalmazott elv alkalmazására törekvő antinóm kombinatív térszervezési eljárás. A racionális térszemléletből objektív alkotómódszerrel az adott lehetőségek szerinti eljárás adódik, így affirmatív kompozíciós eljárás.

Ezek a térszervezési elvek persze egyetlen korban sem érvényesülnek a maguk teljes sterilitásában. Az egyes történelmi korok építészetére ép-

pen e térszervezési elvek egyikének dominanciája míg egy másik elv kiegészítő jelenléte jellemző. Így sorolja be Szentkirályi az egyes korok építészetét az őket jellemző térszervezési elvek párosításával egy sajátos kategóriarendszerbe, mely valamiképp a térszervezési elvek fejlődésének megragadására is alkalmasnak tűnik.

Így Egyiptom és Mezopotámia építészetére jellemző a topografikus-eszkatológikus térszervezés, a görög építészetre a topografikus-intellektuális, s a rómaina a topografikus-rationális. Folytatódik a rendszer a bizánci építészet eszkatológikus topografikus szervezési jellegével egészen a romantikáig, ahol az ún. intellektuális rationális dominál.

A kategória rendszer segítségével a történeti korok építészetének térszervezési alapelvei nagy általánosságban ugyan jól bemutatathatók, mégis a tér szerveződésének megértésében a következő kettős probléma mutatkozik. Egyrészt a kategóriarendszer mai szemléletünk visszavetített értékelő kategóriáival operál, s a kor alapeszméi paradigmáit mintegy annak megértésére, igazolására használja fel, hogy az adott kategóriába a kor térszervezési jellege besorolható, másrészt viszont a rendszer kevésbé alkalmas éppen korunk térszervezési elveinek, törekvéseinek megértésére, különösen a szervezési elvek megjelenésének megindoklására.

Szentkirályi rendszere korai merevsége ellentétéként, éllettel telik meg kétkötetes építészettörténetében s olyan zseniális jellemzésekkel is szolgál, mint pl. a román és gótikus térszervezés különbségeinek magyarázata. Itt már megjelenik az ún. "saját tér", amely nem érzékelhető, hanem csupán az értelemben mutatkozik meg. Sőt szó esik mágikussá változtatott térről, illuzióról stb. S itt válik nyilvánvalóvá, hogy az ún. önálló egységek sorolásával létrejövő additív térszervezés milyen különböző tartalommal telítődhet meg. Ha tehát a "szervezési képletet" ismerjük is a "tértartam" még örök megfejtendő marad. Úgy tűnik, valamiképp mégiscsak a teret és nem pusztán a dolgok térbeliségét kell érzékelnünk.

A történeti kategóriák később a nagy összefoglaló építészettörténeti munkában megelevenednek . Szentkirályi Zoltán: "Az építészet világtörténete" c. - az építészet történetének kétkötetes, nagyszabású összefoglalását a fentiekben jelzett térelméleti alapvetés áthatja, s a történeti anyag elemzése alátámasztja.

Szükségnek tartom azonban felhívni a figyelmet a mű bevezetőjére, mely nagy tömörségével jellemzi a szerző térrel kapcsolatos felfogását. Álláspontja szerint az építészeti téralakítás számára a háromdimenziós tiszta kiterjedésként felfogható tér adott, amelyet érzékszerveink és tapasztalataink beiktatásával érzékelünk ill. észlelünk.

"Aligha kell bizonyítani, hogy az építészeti tér, illetve az építészet és tér kapcsolatának vizsgálatához a tér filozófiai meghatározása vagy a modern fizika térelmélete nem ad használható segítséget. A terek végtelen számú lehetséges változata közül számunkra csupán egy adott. ...Ennek feltételeihez idomult az a képességünk, ahogy a dolgok térbeliségét érzékelni tudjuk. És ez az érzékeink által közvetlenül adott benyomás, az ennek nyomán kirajzolódó tér-elképzelés, a "természeti tér" gyakorlatilag a klasszikus fizika terével azonos: önálló létezőként felfogott, háromdimenziós, anyagnélküli tiszta kiterjedés...

"...Ha viszont a tér éppen az üresség az, ahol semmi sincs, akkor egyetlen érzékszervünk sem közvetíthet róla semmiféle ingert. Valójában nem is a teret, hanem csak a dolgok térbeliségét érzékeljük, tapinthatóan anyagi tárgyak, vagy ezek tulajdonságaival felruházott, vizuálisan érzékelhető jelenségek térbeli kapcsolatát."

(Szentkirályi, 1980, 7-8.o.)

Ezeket a gondolatokat, gondolatmeneteket azért tartom célszerűnek kiemelni, mert rá kívánok világítani arra a belsőnek és konstruktívnek nevezhető problémára, ami - feltételezésem szerint - a témakörrel foglalkozó legjelentősebb két magyar szerző Hajnóczi és Szentkirályi között folyik. S nemcsak közöttük áll fenn e polémia, hanem az építészeti térrel kapcsolatos hazai és nemzetközi szakirodalomban található elméletcsoportok között is. Véleményem szerint ez a polémia a szembenálló elméleteket kölcsönösen megtermékenyíti. Hasznos, mert a tér és az építészeti tér nehezen megközelíthető tartalmának megértését segíti elő.

Az építészeti téralakítás sajátosságait elemzi mindkét elméletcsoport. Az egyik csoport, amelyhez pl. Hajnóczi - elemző művében - Szentkirályi elméletét is sorolja, egyes korszakokra jellemző térszemléleti formákat, térfelfogásokat kutat, s ezekkel magyarázza a téralakítás elveit. A történeti szemléleti kategóriákkal operáló elméletek közé sorolható a nemzetközi szakirodalmi előzmények közül pl. S.Giedion késői munkássága is. S.Giedion kapcsán Hajnóczi ezt írja:

"Motiválja Giedion rendszeralkotását tehát a vizuális percepció folyamatának figyelembevétel, emellett tételeit az ember általános világképében bekövetkezett változások viszonylatában állítja fel, s így az ő elméletében is kísért a sokoldalú szemléletmód okozta óhatatlan bizonytalanság, amit csak fokozott a tér-tömeg ellenpár merev értelmezéséhez való ragaszkodás."

(Hajnóczi, 1977, 336.o.)

A második csoportba Hajnóczi analitikus térelmélete sorolható a hazai irodalomból, míg a nemzetközi irodalomból Chr. Norberg-Schulz nevével fényjelezhető az egzisztenciális térrel operáló, valamint a térbeli mintákkal dolgozó Chr. Alexander nevével fémjelezhető elméleteket. Utóbbi kettő rövid ismertetése később következik.

Az első csoportba tartozó elméletek a térnek, mint szemléleti formának, a történet során bekövetkezett változásaiból vezetik le az építészet története során megszületett térkonceptiókat.

A tér szemléleti formaként történő kezelése I.Kant megismeréssel kapcsolatos kritikai filozófiájára nyúlik vissza, aki a "Tiszta ész kritikájában" így ír:

"A tér nem empirikus fogalom, amelyet külső tapasztalatokból vontunk el... A tér szükségszerű képzet, amely minden külső szemléletnek alapul szolgál. Tér és idő a priori képzet, mert a dolgok nem képzelhetők el tér és idő nélkül, szükségszerűen alapul szolgálnak a külső jelenségeknek."

(Hegel, 1960, 399.o.)

Ha az első csoportba tartozó térelméletek egyes ágaihoz köthető I.Kant neve, mint az emberi megismerőképesség problémájának elemzőjéé, ezen a ponton szükségszerűen fel kell merüljön századunk egyik leginkább és közvetlenül ható filozófiai áramlata, az egzisztencializmus. Ugyanis minden építészeti elméletre igaz az, hogy aki az építészeti tér értelmezésére vállalkozik, kimondva vagy kimondatlanul szembekerül a tér filozófiai értelmezésével. Az a térfogalom, melyet a "többkomponensű" történeti szemléleti formák kimutatására alapozott elméletekkel szemben álló, illetve azok mellett létező térelméletek - közöttük Hajnóczi doktori disszertációja, valamint az általa is kiemelten méltatott Ch.N.Schulz művei használnak - álláspontom szerint az egzisztencializmus által ihletett térfelfogásra nyúlik vissza. Hajnóczi maga mutat rá az általa kialakított "general sens of position" (általános helyzetérzés) és a Ch.N.Schulz által középpontba állított "egzisztenciális tér" kategóriák közötti rokonságra.

Az építészeti térelméletek a hazai irodalomban Hajnóczi és a nemzetközi irodalomban Chr.N.Schulz által pregnánsan képviselt ágától, az ő általa képviselt egzisztenciális térfogalomtól egyenes leszármazási vonal vezet, a Heidegger tanítvány O.F.Bollnow munkásságán keresztül M. Heidegger "Bauen, Wohnen, Denken" c. (Építeni, lakni, gondolkodni) előadásában kifejtett térfogalomig.

Ez a térfelfogás az imént említett O.F. Bollnow interpretációjában lényegében a következőket jelenti:

"Az ember nem úgy tartózkodik a térben, ahogy mondjuk egy tárgy egy dobozban található, és nem is úgy viszonylik a térhez, mintha térnélküli szubjektumként lenne jelen benne, amely még utólag egy térhez is viszonyul, hanem az élet eredetileg ebben a térhez való viszonyban létezik és attól még gondolatban sem oldható el."

(Bollnow, 1963, 23.o.)

Bollnow a tér és ember viszonyát elemző fejtegetés során tisztázza Kant térfelfogásához való viszonyát.

"Ez más oldalról azt jelenti, hogy a tér nem egyszerűen az embertől függetlenül van jelen. Csak annyiban van tér, amennyiben az ember térbeli, ami annyit

tesz, térképező és a teret ugyanakkor maga körül kifeszítő létező... Ennek ellenére a tér több, mint az emberi szemlélet puszta formája. Itt a Kant-i tételt a teljes élet bevételeivel, valamint az ehhez tartozó életviszonyainak sokaságával tágítani kell."

(Bollnow, 1963, 23.o.)

Ehhez hasonló értelemben beszél Hajnóczi elemi térviszonylatokról az építészet világában, melyek mindig a szemlélő emberen méretnek meg. Az ő térélmélete a tér analitikus szemléletével keresi azt a közös - az építészeti tér leírását lehetővé tevő - nyelvet, melynek "szavai" elemző eszközei ezek a bizonyos elemi térviszonylatok.

Ez a tágított térértelmezés kelti fel az igényt, a különböző életszférákban létező elemi térviszonylatok, társadalmi térviszonylatok elemzésére.

Ebben a szellemben kísérli meg jelen dolgozat is az épített környezet elemzéséhez használható térfogalom új értelmezését.

Fenti "alaplúvek" eredményein túl célszerű röviden áttekinteni, hogy hazai szakirodalmunk hogyan járult hozzá az építészeti térre településszinten vonatkozó bővítéséhez.

Nagy jelentőségűek szempontunkból is, mert túllépnek az egyedi épületek térbeli viszonyainak vizsgálatán, Pogány Frigyes városépítési együttések esztétikai értékét elemző művei. Közülük is talán leginkább meg kell említeni a "Terek és utcák művészete" c. munkáját, mely rendszeres áttekintést nyújt az építészettörténet egyes korszakait jellemző városi tér alakítási, térszervezési alapelveiről. E munka részletesebb bemutatásától mégis eltekintek, mivel hagyományosan a történeti térkompozíciók esztétikai összhatásának értékelésével foglalkozik, s nem annyira az építészeti átalakítás elemi vizsgálatait meghatározó törvényszerűségekkel.

Hosszabb fejezetet érdemelne Granasztói Pál munkássága, melyből mégis csak egy-egy mozzanatot emelek ki, az első pedig az idő szerepének új-

szerű értékelése a térérzékelésében. Ennek a problémakörnek szenteli "Tér és idő a városépítésben" c. tanulmányát, melyben az idő térta-
pasztalásban játszott kettős szerepére való rámutatással gazdagítja
térfogalmunkat.

Az időt, mint a városok "negyedik dimenzióját" tárgyalja nemcsak abban
az értelemben, hogy a mozgás által felveendő téri információkhoz időre
van szükségünk, hanem mint a történetkutatások rétegződésének hordo-
zóját.

E tanulmányban Granasztói a manapság sokat emlegetett "Genius loci"
fogalmát előlegezte meg. Azt, melynek kifejtésére a korábban már Haj-
nóczi Gyula munkássága kapcsán említett Ch.N.Schulz egy egész könyvben
vállalkozott (Ch.N.Schulz: Genius loci).

"...a várost egy nézőpontból ritkán tekintjük át, hanem csak úgy, ha benne vagy
körülötte járunk-kelünk. Ehhez jóval több idő szükséges, és ez az időmennyiség
jelentős szerephez jut érzékelésünkben. Ezen a ponton kapcsolódik össze az idő-
nek az a kettős szerepe, amiről a városban kapcsolatban eddig szóltunk: éspedig
az idő - a múlt - aminek folyamán a város létrejött, amit létrejöttének sok
egyéb tényezője, elsősorban a társadalmi viszonyok, gazdasági erők mellett
szintén kifejez - és az az időtartam, aminek folyamán a városról magunknak ké-
pet, élményt alkotunk."

(Granasztói, 1960. 40.o.)

A városkép problémájával több esetben foglalkozott Granasztói, és a vá-
rosban való tájékozódás, eligazodás, valamint az otthonosság problémá-
ira is több esetben felhívta a figyelmet. A modern városokban a város-
kép fontossága és az organikus városkép hiánya gondolatainak egyik köz-
ponti problémája volt. "A modern városkép" c. írásában erről így ír:

"Keletkezett azonban ezzel kapcsolatosan egy másik jelenség, sőt probléma is:
a nézőpontoké, az áttekintés határainak kitágulásáé. Ilyen hatalmas települé-
si együttesek egybelátása hovatovább mind nehezebb a föld színéről, egyetlen
nézőpöonttól, holott az egybelátás igénye kezdettől megvolt a városlakókban,
s ahol az egybelátás nincs meg, ott tudatlanul ma is hiányzik nekik. A város-
ban való eligazodás pedig a városépítés számára mindig lényeges követelmény
volt, ennek elvesztése tájékozódási, esetleg beilleszkedési zavarokkal jár-
hat."

(Granasztói, 1960, 153.o.)

Kevésbé ismert alakja a magyar építészetelméletnek Bleyer György temesvári építész, mégis kiemelten kell megemlékeznünk róla, mert az építészeti tér korszerű értelmezéséhez (bár nem eléggé köztudottan) a tárgyról szóló tanulmányával jelentősen hozzájárul. Írását a Major Máté által szerkesztett "Építés és építészettudomány" c. lap közli. Tanulmányában, melynek címe "Az építészeti tér lényegéről" részben az építészeti tér sajátos értelmezését adja, részben az építészeti téralakítás történeti fejlődését követően az így értelmezett térproblematika alapjait tárgyalja. Nagyon rokon az előbbieken O.F. Bollnow-tól idézett egzisztencialista ihletésű állítással az, hogy a tér, legalábbis az építészeti tér nem az embertől függetlenül van jelen, az építészeti térfogalom szorosan összekapcsolódik az ismeretlen világmindenség "ember számára" való tételével, az ember abban való helyfoglalásával.

Az építészeti teret első megközelítésben így értelmezi:

"A tér az ember részére a világmindenség elhatárolása, rögzítése a felmérhetetlen egy részének, a végtelen átváltoztatása végessé, az emberfelettiné emberié, egy lépéssel lemérhető lépték hozzácsatolása oda, ahol jelzésképpen fényévek számítanak. Ez a lépték maga az ember, a végtelenben való létezésének ténye."

(Bleyer, 1978, 525.o.)

Az ember térformáló képességét egy dialektikusan értelmezett fogalom-párhoz" és a "térzsükséglethez". A tératmoszféráról, mely Chr.N. Schulz egzisztenciális térfogalmával rokon, így ír:

"A tératmoszféra valami érezhető, embert beburkoló lényeg, mely saját magát felfokozza, ha előidézője az ember, tömegében megsokszorozódik, azaz ha több személy tératmoszférája egyedül... Érezzük a tér atmoszféráját egy sétáló embernek, egy szabadban heverésző hétvégi társaságnak, vagy egy kandalló előtt ülő családnak, egy nagyvásárnak, egy katonai menetoszlopnak stb."

(Bleyer, 1978, 527.o.)

A tératmoszféra a társadalmi fejlődés folyamán a társadalmi együttélés különböző formáinak kialakulásával "térzsükségletté" konkretizálódik. A térzsükséglet pedig megköveteli a tératmoszféra "materializációját".

Az építészet története folyamán "a társadalmi differenciálódás" térbelileg is megmutatkozott.

Az egysejtű tér emléke tovább él azonban a legbonyolultabb térorganizmusokban is. Persze nemcsak az egyszerű tér addíciójából vagy különböző elvek szerinti csoportosításából állnak az összetettebb terek, hanem új, levezethetetlen alaptértípusok is generálódnak, amikor egy új "tératmoszféra" válik térszükségletté." Úgy mint az udvartér átrium, agora, fórum stb. Ilyenkor a megelőzőkhöz képest új "térerők" keletkeznek. Pl. a centrális gyülekező tér szakrális áldozati térré alakul.

Térerő, tératmoszféra, valamint ezek konkretizálása, térszükségletként való megjelenése s materializációja Bleyer kulcsszavai, s hogy ez a folyamat mennyire nem problémamentes a történelem folyamán, azt is jelzi, hogy a leképzés mennyire nem egyértelmű, ugyanis diszharmónikus leképzések váltakoznak harmónikusokkal.

"Az építészet történetében nem mindig történik meg, hogy egy közösség térérzésének materializációja céljából, a megvalósításhoz szükséges társadalmi erővel rendelkezék. ...az is megtörténhet, hogy egy társadalom térelvei még nem kristályosodtak ki és ez a társadalom elmúlt társadalmak tératmoszféráját materializálja..."

(Bleyer, 1978, 565.o.)

A térbeliség döntő szerepét urbanisztikai és tágabb összefüggéseiben mint az építészeti kontextus egyik leglényegesebb összetevőjét veti fel Vidor Ferenc "Technika Architektura Urbanisztika" c. doktori értekezésében. Sajátos hagyományos-újszerű technika felfogásával, amely a technika újkori értelmezésével szembeállítja az ősi tradíciók, így a görögök "techné" értelmezését, közelíti meg az építészet és a tér viszonyát. A techné azért kiemelkedő szerepű az építészet értelmezésében, mert eredetileg azt a hozzáértést jelentette, melynek segítségével a közömbös "nyersanyag" jóvá és széppé alakítható. Az "archi-tekтура" a techné fogalmából ered, s a szóösszetételből mint ősi, kezdeti vagy vezető technének lehet felfogni. Az ősi techné az architektura szerepe

így környező világunk jóvá és széppé tétele, s ősi technének nemcsak etimológiailag, hanem éppen tér és szimbólumteremtő képessége miatt tarthatjuk.

Vidor rendszerében négy térkonceptió szötte át - nagy történeti kor-
szakokon keresztül - az építészet és az urbanisztika térszemléletét,
ezeket pedig így jellemzi.

- "- Első fokozatként: a káoszt jelöljük meg, mely a teljes megoldatlanságot, a teljes tájékozatlanságot jelenti
- másodiknak: a labirintust, mely esetleges (valószínűségi sztochasztikus) megoldásokra mutat, korlátozott tájékozódást biztosít
- harmadiknak: a szorosabban vett építészeti teret, mely számos kedvező megoldást, jó (de nem teljes) tájékozódást tesz lehetővé
- egy negyedik fokozat a "kozmosz" (az abszolút) orientációra utal, melynek mintáját, rendjét felismerni és követni szeretnénk, de egyfelől emberi korlátozottságunk, másfelől magának az architektúrának a legújabbkori dezintegrálódása egy ilyen "határ"-lehetőségnek csupán a felismerését teszi lehetővé."

(Vidor F., 1986, 257.o.)

A gondolatmenet az építészeti térkonceptiók történeti - nagy időbeli távlatokat áthidaló - jellegzetességeinek felvázolása után az egymással szembeesetlenség, szomszédosság, tartalmazás kérdéseire is kitér. A környezet elemeit, mint számos, az embert a külső világgal kapcsolatba hozó olyan réteggé fogja fel, amelyek elválasztanak de össze is kapcsolnak bennünket a külvilággal. Ilyen réteg a bőr, a ruházat, a közlekedési eszközök vagy maga az architektúra világa.

Az architektúráról, mint burokról így ír:

"A rétegek egymásutánosságában - az architektúra produktumai esetében - a védelemre szoruló emberi lény tehát elvált közvetlen burkától. Ez az elválás - a tágabb architektónikus burokok labirintikus-orientációs bázisként való funkcionálása mellett - egyben művi - mesterséges klíma megteremtésére is alkalmassá vált, mely az évszakok változásainak kiküszöbölésére is módot nyújtott."

(Vidor, 1985, 78.o.)

A dolgozat tér értelmezése, de egész architektúra értelmezésének legfontosabb következménye, hogy számol az architektúra metafora értéké-

vel, s így egy plusz dimenziót vezet be az épített emberi környezet értékelésébe. Az architektúra a legtágabb értelemben vett védettség, ill. kiszolgáltatottság jelképévé is válhat.

Hajnóczi Gyula épületszociológiai, építészeti térre vonatkozó elméletét településszinten fia, Hajnóczi Péter fejlesztette tovább "településszociológiává". Az épületre kidolgozott analitikus terelemélet eszköztárát használta fel a település vagy városrész léptékű együttesek térbeli világának értékeléséhez. A kísérletnek éppen e nagyívű próbálkozásban rejlenek értékei, de itt húzódnak meg problémái is. Az építészeti tér esetében az elemi térviszonylatokat, épület esetében az építészeti elemek (falak, födémek, tetők stb.) iniciálják, s így az elméletben, mint iniciatív közegek szerepelnek, s maguk a térviszonylatok révén létrejövő terek az iniciált terek.

Hajnóczi Péter új mondanivalója éppen ezzel függ össze, hiszen a külső terekre alkalmazható elmélet alapja az kíván lenni, hogy iniciatív közzé térbeli viszonylatot létrehozóvá lép elő maga a tér vagy térviszonylat, tehát azt állítja, hogy a település térbeli világát nem pusztán a testszerű tömegszerű elemek, falak, tetők stb. iniciálják, hanem maguk a már elsődlegesen létrehívott térbeli viszonylatok, terek is. Ezen elsődlegesen és másodlagosan iniciált térbeli viszonylatok alkotják, hozzák létre a város, a település térbeli világát, s így e komplex térbeli rendszer megérthető a térbeli viszonylatok elemzésével, az együttesek analízisével - állítja a továbbfejlesztett módszer alapján.

Az ilymódon továbbfejlesztett elmélet kétségekívül lehetővé teszi olyan városépítészeti együttesek elemzését, melyek egyidőben - szinte mint egységes és egyuttal monofunkcionális építészeti alkotás - jöttek létre. A kísérlet jelentősége az, hogy ma amikor viszonylag nagy és egy időben felépülő épületegyüttesek, városnegyedek, lakótelepek korában a terveservezési alapelvek kritikai értékelése elvégezhető legyen. Ugyanakkor felhasználhatóságának is éppen ez a kritérium, az egyidőben létrehozott együttes a "Mű" értékelhetősége szab korlátokat, ugyanis a szervesen

nőtt települések vagy azok rekonstrukciós rehabilitációs fejlesztése esetén ez a módszer nem vagy kevésbé alkalmazható.

Míg az egyedi épület esetében a tér leírása jelentős százalékban elvégezhető a háromdimenziós térgeometria alkalmazásának segítségével, hiszen egy viszonylag könnyen és gyorsan átélhető egységről van általában szó, melyben a térbeli alakzat közvetlen észlelésének döntő szerepe van, addig a városrész-lakónegyed nagyságrendű együttesek térbeli világának észlelése korántsem ilyen "egyszerű".

Úgy is mondhatnánk, hogy a település térbeli világának csak egyik összetevője a háromdimenziós térbeli alakzatok által meghatározott struktúra, a települések térbeli világának elemzésekor több "dimenziót" kell figyelembe vennünk.

A térelmélettel foglalkozó hazai szerzőknél azért időztünk el ilyen hosszasan, hogy rámutassunk arra a mindennapi közfelfogásunkból hiányzó igazságra, hogy a hazai elméletek részleteiben nagyon sok olyan elemet tartalmaznak, melyek a legfrissebb nemzetközi szakirodalom újdonságként emlegetett részét képezik, eredményeihez közel állnak. Vessük csak pl. össze Ch.N. Schulz "egzisztenciális terét" Hajnóczi "general sens of position"-jával vagy Bleyer "tératmoszférájával". Mindhárom kategória a térnek egyfajta eredendő "telítettségét" kívánja jelezni, melybe az adott kor embere behelyezkedik, gyökeret ver és egyben maga is újrateremti ezt a telítettséget. Gondolhatunk Granasztói városkép-városarculat elemzéseire is, amikor a Chr. Norberg-Schulz által központi kategóriává emelt "Genius loci"-t kíséreljük meg alkalmazni a települések téri világának elemzésekor.

2.3 Az építészeti tér értelmezésének nemzetközi építészetelméleti előzményei

Ha a napjaink gondolkodását is érintő térelméleteket vizsgáljuk Siegfried Giedionnal kell kezdeni. Ő volt modern korunk meghatározó építészeti áramlatának - építészek műhelymunkáját figyelő - legjellegzetesebb építészteoretikusa. Ekkor írta meg korszakot meghatározó munkáját, a "Space, Time and Architecture"-t. Talán ennél is jelentősebb, hogy öregkorában energiáját az építészeti tér eredetének-lényegének megértésére szentelt. Be akart hatolni az egyes történelmi korok térkonceptióját meghatározó térszemléletek világába. Ezzel a tevékenységével, közvetve építészteoretikusként is rámutatott arra, hogy nem elegendő ill. nem lehetséges mai, mindennapi vagy tudományos térfogalmunkkal jellemezni a különböző építészeti korszakok téri világát.

E munka jelentőségét talán két kulcsszavával, a "Constancy" (az állandóság) és a "Change" (a változás) építészetben játszott szerepével lehetne leginkább jellemezni. E két kulcsszó arra világít rá, hogy a tér úgy épül fel az ember számára, hogy egy-egy korszak domináns térszervezési tapasztalata és eredményeinek elve még az új elvek megszületése után is tovább él, az ember - világról való - tudásának folytonosságaként. A tér úgy differenciálódik, hogy tagoltságának korábbi meghatározói nem tűnnek el, hanem mintegy megszüntetve, megőrizve tovább hatnak. Barlanglakó mivoltunkból is őrzünk valamit, éppúgy mint az első nagy civilizációk monumentalitás igényéből.

Giedion hatalmas terjedelmű művet szentel "The Eternal Present" (Az örök jelen) címmel a prehisztorikum térkonceptiójának elemzésére. A figyelmet magukba szívó alakzatok "pusztán" additív sorolása, más korszakok szakrális építészetének térszervezési mintáiban is előjön. Hasonló tulajdonságokkal rendelkeznek - Szentkirályi Zoltán szerint - a román kori építészet saját térrel rendelkező objektumai, amelyek szintén egyfajta additív térszervezést tettek indokolttá.

"Mindennek van egy a valóságban számára adott téri környezete, s ettől mérőben függetlenül egy a jelentésben hozzá asszociált, időjellegű "saját tere". Ebben a saját térben egymás közvetlen szomszédságába - vagy akár egymásba áthatolva is - kerülhetnek a valóságban egymástól távol fekvő dolgok (vagy egymástól térben és időben függetlenül lejátszódó történések)."
Írja Szentkirályi a román kori térszervezésről.

(Szentkirályi, 1980, 109.o.)

Így őrződhet meg egy jóval korábbi korszak térszervezési mintája más korokban. A barlangművészet és annak ábrázolástechnikájából leszűrhető térélfogást a mágikus jelleg, a különböző irányok kötetlensége (nincs fent és lent, vagy pl. axialitás), az egyes alakzatok egymásra való tekintet nélküli elhelyezése jellemzi: éppen az, ami "jelenvaló", az a fontos. E koncepcióelemzésből leglényegesebbnek tartom, hogy a körvonal óriási szerepére mutat rá. Az egyes, többnyire független alakzatok körvonala csodálatos érzékenységgel van kidolgozva. Gondoljunk a sziklarajzok egyetlen vonallal megrajzolt bölényeinek, szarvasainak tökélyére. A centrumszerű, figyelmet magába szívó létező ill. annak a mástól való elhatárolása a fontos.

A prehisztorikumot követő - most már történeti - korok építészetének kialakulását tárgyaló műve a "The beginnings of Architecture" (Az építészet kezdetei) az első térkonceptiót így foglalja össze:

"Az első építészeti térkonceptió a tömegek kisugárzó erejével, egymáshoz való viszonyával és kölcsönhatásaikkal volt elfoglalva."

(Giedion, 1964, 522.o.)

Tömegek (világ)-rendező szerepe a végtelen térben - tömöríthetnénk e felfogást. Rá kell mutatnunk azonban egy, a témánk szempontjából talán még fontosabb momentumra, ami az elemzésből kiolvasható. Az egyik: a prehisztorikum korával szemben, a kötetlen irányok közül egy, a vertikális kiemelése, dominánssá, rendezővé válása. A másik az esetleges (barlangi) felületekkel szemben a tiszta sík megjelenése. "A sima, árnyéknélküli sík felület született meg, és ezzel egy totálisan új szépség" - mondja Giedion.

S tegyük itt hozzá, hogy nemcsak a "változás", hanem az "állandóság" is érvényesül, hiszen a prehisztorikumban domináns körvonal tovább él, de megszületik a körülhatárolt síkokkal, az egymáshoz viszonyuló síkokkal való térviszonylatok létrehozásának lehetősége is.

Második fázisként történeti korszakokban Giedion a belső terek dominanciáját "a kivájt belső terek koncepcióját" jelöli meg. Ebben a fázisban - a korábbi fázis a "tisztá" sík dominanciája - átadja helyét a tiszta térnek, a tér belső formájának.

A harmadik fázis a "Tömegek a térben" és a "belső tér" fázisainak s az ott domináló célkitűzéseknek az ötvözete. Meg kell jegyezni, hogy a második és harmadik fázis az előzőekhez hasonló mélységű kidolgozására Giedionnak nem maradt ideje.

Giedionhoz hasonló egy korszakra jellemző szereppel kívánom bemutatni Chr. Norberg-Schulz a modernizmus utáni kor egyik kimagasló építészet teoretikus munkásságát. Míg Giedion fő problematikája a folytonosság keresése a múlt-jelen-jövő építészeti tér-alkotásaiban, Schulz a jelen szerteágazó - építészeti téralakítást befolyásoló - kutatásainak elemzéséből próbál szintézist alkotni. Túl akart lépni a "naiv" tér elméletében, újszerűen akar közelíteni az építészeti tér problematikájához. Naiv realistának találja a korábbi térelméleteket.

"Mindidáig az építészeti tér tárgyalását a naiv realizmus uralta, akár "az építészet érzékelését tanulmányozó "háromdimenziós geometriát" tanulmányozó álruhát öltve. Mindkét esetben a tér alapvető problémája, azaz mint az emberi létezés egy dimenziója kifelejtődött..."

(Norberg-Schulz, 1971, 7.o.)

Éppen a tér problematikus egyszerre megfoghatatlan és összetett voltából következik, hogy nem lehet megragadni egy univerzális kategóriával, hanem együttesen létező különböző "térkonceptiókat" kell megkülönböztetnünk, melyek mindegyike valamiképpen leírja.

Schulz öt térkoncepciót különböztet meg, pontosabban öt kategóriába sű-
ríti a különböző egymás mellett létező térfelfogásokat, térelméleteket,
amely alapján az ember az őt környező világot felépíti. Ezek a követke-
zők: a fizikai akciók pragmatikus tere, a közvetlen tájékozódás érzéke-
lési tere, az egzisztenciális tér, amely az ember környezetről alkotott
stabil "imázsát" alakítják, a fizikai világ gondolati tere (pl. eukli-
deszi tér) és a logikai relációk absztrakt tere.

Egymáshoz való viszonyukat a következőképp definiálja:

"A pragmatikus tér az embert a természeti "organikus" terével integrálja, az
érzékelési tér lényegét tekintve személyes identitásához tartozik az egzisz-
tenciális tér révén válik egy társadalmi és kulturális totalitáshoz tartozó-
vá a kognitív (gondolati) tér azt jelenti, hogy képes a térről gondolkodni,
és végül a logikai tér az eszközt nyújtja mindezek leírásához."

(Norberg_Schulz, 1971, 11.o.)

E felsorolásból is látszik, hogy e térkoncepciók a tér "felépülésének"
különböző fokozatai áthatják egymást, nehéz őket egymástól élesen el-
különíteni.

Mi akkor a reláció az építészeti tér és az előbbi öt "térkoncepció" kö-
zött a különbség, ha az építészeti térnek mindegyikhez köze van. Ezek
közül kiemeli mégis az "egzisztenciális teret" és az építészeti teret
így határozza meg:

"Az építészeti tér ezért az ember egzisztenciális terének konkretizálásaként
definiálható."

(Norberg-Schulz, 1971, 11.o.)

A korábban már említett Bleyer György definiál ehhez hasonlóan, a tér-
atmoszféra a térszükségletté váló tératmoszféra, valamint a térszükség-
let "materializációja" kapcsán.

Maga az egzisztenciális tér fogalma arra kívánja a hangsúlyt helyezni,
hogy az emberi egzisztencia nagymértékben függvénye egy jelentésteli és
koherens környezeti imázsnak, melyet az ember a környezettel való köl-
csönhatásban fejleszt ki, hogy benne megfelelően boldoguljon. Ez a kör-

nyezeti "imázs" folyton alakuló valami, mert nemcsak a környezet konkrét struktúrája által determinált, hanem - mivel az ember folyton meg is változtatja környezetét - igényei és kívánságai új és új elméletekkel gazdagítják. Az ember és az építészeti tér viszonyát így határozza meg:

"Az ember viszonya az építészeti térhez ezért egyfelől abban áll, hogy struktúráját megpróbálja integrálni személyes sémájába, másik oldalról pedig abban, hogy saját sémáját konkrét építészeti struktúrákba fordítja le..."

(Norberg-Schulz, 1971, 37.o.)

Ha viszont az egzisztenciális tér és az építészeti tér között ilyen "leképezhetőségei" viszony áll fenn, akkor meg kell vizsgálni az egzisztenciális tér szerkezetét s ebből kell kiindulni.

Norberg-Schulz az egzisztenciális teret, primer szerkezeti elemek, azok közötti kölcsönhatások és a környezet megfogható rendszervizonyainak segítségével írja le. Az egzisztenciális tér primer szerkezeti elemei a (középpont) és hely, (az irány) és út, a (terület) és a birodalom topologikusan és a maguk fizikai konkrétságában is megjelenő elemek. Ezek kombinációjából áll össze a különböző korok különböző jellegű egzisztenciális terei. Az elemek kombinációi viszont különböző szinteken, a táj, a város, az épületcsoport, az épület vagy a dolgok (tárgyak) szintjén realizálódnak. A környezet ugyanis nem tekinthető folytonosnak, ha róla szerkezeti analízist akarunk elvégezni, a különböző "környezeti szinteket", azok építészeti terét kell tehát az előbb vázolt elemek és szerkezeti összefüggések segítségével szemügyre venni.

A humánus építészeti tér ezért segítséget kell adjon, hogy az ember többszörösen bele tudjon tagolódni környezetébe, amely mára már szinte teljesen nyitott univerzális lett. E tagoltság fontosságát így hangsúlyozza:

"Az "otthon", a "város", a "haza" koncepciója még mindig érvényes. Szerkezetet adnak az új "nyitott" környezet számára, és lehetővé teszik számunkra, hogy a világ polgáraivá váljunk. A világ polgárának is van helye az egészben, de fel

kell ismerje azt, hogy ez egy tágabb kontextus eleme, minden ami más "saját egzisztenciális terének" folytatásává válik. Az egyéni hozzájárulása a totalitáshoz az, hogy védi és megformálja a helyet, amely rábízott."

(Norberg-Schulz, 1971, 114.o.)

Ch.N. Schulz másik - az építészeti tér jellegét kutató - műve a "Genius loci" címet viseli, mely egyrészt folytatása korábbi építészetelméleti munkáinak, amennyiben a tér "természetével" foglalkozik, másrészt elmélyítése, konkretizálása kíván lenni azoknak. A téralakítás meghatározó elemévé a hely válik, mely az egyszeriséget (egyediséget) kívánja előtérbe helyezni. Az ember amikor lakik vagy bármilyen tevékenységet művel "helyet foglal" a világban. Schulz ezen a ponton tudatosan utal Heidegger filozófiájára, amikor megvallja, hogy "Heidegger filozófiája volt az a katalizátor, mely ezt a könyvet lehetővé tette és szemléletét meghatározta."

Ezt az "egzisztenciális" értelemben vett lakást így határozza meg:

"Az ember akkor lakik, ha egy környezetben tájékozódni képes és e környezettel magát azonosítani tudja, vagyis röviden ha ezt a környezetet jelentésteleink tapasztalja meg. A lakás ezért valami többet foglal magába, mint a "védelmet". Azt tartalmazza, hogy a terek, melyekben élünk, helyek a szó legigazibb értelmében. A hely olyan tér, mely határozott jelleggel bír."

(Norberg-Schulz, 1982,5.o.)

Mindenesetre mint látható, a "Genius loci" kulcsszavai az orientáció és az identifikáció, melyek adott törvényszerűségei együttesen szabják meg egy hely jellegét. Ezek segítségével kísérli meg Schulz, hogy most már a hely vagy helyek szerkezetét elemezze. Három nagymúltú város elemzését, Prága, Khartoum és Róma városáét végzi el. Ezek segítségével mutat rá a hely szerkezetét meghatározó makro és mikro elemekre, illetve kísérelte meg a "Genius loci", a hely atmoszférája megjelenítését.

Miért van erre a - hely jelentőségét, szerkezetét bemutató - vizsgálódásra szükség, kérdezhetnénk. Miért vesztek el a helyek (az egyedi helyek), pontosabban az építészeti városépítészeti tevékenység "helyteremtő" képessége? Monoton, nagykiterjedésű, de konturatlan településekben élünk, ahol a karakternélküliség dominál. A szimptomát általán-

nos értelemben a hely elvesztésének nevezhetjük. Ezt pedig a következő módon jellemzi:

"Elveszett a település mint egy hely a természetben, elvesztek a városi fókuszok, mint a közösségi élet helyei, elveszett az épület, mint jelentés-
teli mikro-hely, ahol az ember egyszerre érezheti az individualitást és a ho-
vatartozást. Elveszett a földhöz és az éghez való viszony."

(Norberg-Schulz, 1982, 190.o.)

E jelenségnek két fő oka Schulz szerint egyrészt, hogy a modernizmus - bár tartalmazta a hely karakterének megjelenítése iránti igényt - csak egyedi épület problematikájára tudott válaszolni, másrészt az uralkodóvá vált internacionális stílus is nagyon közrejátszott a helyek semlegesedésében.

Az építészeti problematika kulcsa a hely jelentőségének felismerésében, sokszorosan összetett voltának megértésében és a helyteremtő képesség - az életet átfogó viszonylatokban, kiterjesztésében rejlik - vallja végül Norberg-Schulz.

Ha a települési kontextus problémája nála is szóba kerül, akkor e probléma méginkább dominál az ő általa is említett K.Lynchnél és Christopher Alexandernál, akik az építészeti tér értelmezési kísérleteinek mególy vázlatos ismertetésénél is meg kell említeni.

Jóformán nincs olyan "up-to-date" építészetelméleti, urbanisztikai, térelméleti - az ember és környezet viszonyával foglalkozó - tanulmány, melyben Kevin Lynch ne szerepelne.

Ennek oka az, hogy a város, a település tárgyalásába egy új dimenziót vezetett be. A várost nem pusztán mint önmagában álló - társadalmi, gazdasági, műszaki-fizikai törvényszerűségekkel rendelkező - rendszert tekintette, hanem mint lakói által érzékeltet. Ezt a témakört tárgyalja 1959-ben írt legismertebb műve a "The image of the city" (A város képe). Itt kell megjegyezni, hogy a könyv Kepes György magyar száрма-

zású képzőművész és művészetteoretikus irányítása alatt készült a M.I.T.-nél. Kepes György munkái, amelyek a "látás" megújítását célozzák, mintegy megalapozták K.Lynchét. "A közösségi művészet felé" c. művében Kepes a látás fontosságát így támasztja alá:

"A látás mindenekelőtt a megismerés eszköze. Egyben a megértés alapvető formája, amikor a kintről érkező optikai jelek zürzavarát egy érzékelhető kép létrehozására összpontosítjuk... De a külső látásnál (amellyel környezetünket felfedezzük) nem kevésbé fontos a belső látás, amelyet arra használunk, hogy önmagunkat kutassuk és meglegljük a dolgok igazi értelmét és eredeti jelentését. Belső világunkat olyan érzéki információk képesítik be (vizuális, auditív, kinestetikus, tapintási képzetek), amelyek a környezettel párhuzamos módon folytatott érzékelési kapcsolat következtében a szervezetünkben hagyott nyomokból alakultak ki... A tudatunkban létrejött vizuális kép (vagyis azok a látható formák, amelyeket a szemünkkel és kezünkkel együttesen alakítottunk ki) köti össze a külvilágot felderítő külső látást a tapasztalatainkat jelképpé formáló belső látással."

(Kepes, 1978, 26.-27.o.)

Az a látvány, amiről Lynch beszél, nem elsődlegesen esztétikai élmény, hanem olyan "imázs", amely a valahol való (otthon) lét, a biztonság, a tájékozódás és a környezettel való azonosulás szempontjából döntő. Ebben az imázsban gondolati kép és érzékelt kép összejátszik, áthatják és formálják egymást. Ez az imázs a körülöttünk lévő világ strukturáltságát jelenti, azt a rendet (rendezett világot: kozmoszt), amelyből kiindulva tevékenységeinket koordináljuk és amelybe az újonnan érkező hatásokat, információkat befogadjuk. Egyfajta koherens téri strukturát, melyre - bár az emberi alkalmazkodóképesség szinte határtalan - szükségünk van mint kiindulópont, mint fix keretre, amelybe a kaotikusan érkező új elemeket animálni tudjuk.

A város képének szerkezetét meghatározó elemek öt típusba sorolhatók Lynch szerint. Ezek az utak (paths), jellegzetes választóvonalak (edges), azonos karakterű városrészek, kerületek (districts), jellegzetes csomópontok (nodes), és tájékozódási pontok (landmarks). Az utak, amelyeken a várost érzékelő mozog, a legtöbb ember számára a városkép legdominánsabb elemei. A jellegzetes választóvonalak, szegélyek, olyan lineáris elemek,

melyeket nem utakként használnak, lineáris törésvonalak ezek a folyamatosságban: partok, vasútvonalak, bevágások, fejlesztési vonalak stb. A kerületek kétdimenziós kiterjedésű részei a városnak, amelybe a megfigyelő gondolatilag belép és felismerhető, minthogy valami közös azonosítható karaktere van. A csomópontok intenzív fókuszok, ahová és ahonnan a megfigyelő megy. Az utakhoz mint állomások, a kerületekhez, mint középpontok tartoznak. A tájékozódási pontok pontszerű elemek, amelyekbe nem lehet belépni, de egy állandó irányt szimbolizálnak.

A fentiekben leírt elemek persze csak nyersanyagai a város gondolati képének. A kép felépüléséhez hozzátartozik az elemek közötti kapcsolatok rendszere, az ellenpárok pl. gyengíthetik vagy erősíthetik egymást. Lynch ezek után formai minőségeket határoz meg, amelyeket tervezési elvekként is ajánl. Ilyenek pl. az egyediség, a formai egyszerűség, a folyamatosság, a dominancia stb. Elemzéseit három amerikai város (Boston, Jersey City, Los Angeles) képének elemzésével igazolja. Azt, hogy a város vagy nagyobb régió térbeli elrendezésében miért van szükség a tagolt vizuális képre, azzal indokolja, hogy a tiszta erőteljes szerkezet a további dimenziógazdagság alapja. A tagolt struktúra szükségességét így indokolja:

"Igaz ugyan, hogy olyan környezetre van szükségünk, amely nem egyszerűen jól szervezett, de költői és szimbolikus is egyszerre. Szólnia kell az egyének-ről és komplex társadalmukról, aspirációikról és történeti hagyományaikról, a természetben való helyéről és a város világának komplikált funkcióiról és mozgásairól. De a szerkezet tisztasága és az azonosság elevevége az erőteljes szimbólumok kifejlődéséhez vezető első lépcső."

(Lynch, 1960, 119.o.)

K.Lynch más műveiben is foglalkozik a városi szintű térproblematikával. 1981-ben jelent meg szinte egész életművét összefoglaló könyve, a "A theory of Good City Form" (A jó városforma egy elmélete). E műben - ahogy már címe is jelzi - nagyon sokat foglalkozik az érték, az értékelés problémájával. Tehát pl. azzal, hogy mitől jó egy város? Lehet-e ilyen kritériumokat egyáltalán felállítani?

Lynch három típusba sorolja a várossal, mint térbeli jelenséggel foglalkozó elméleteket. Az első típust a (gazdasági) tervezés-elméletek képviselik, melyek egy-egy fejlesztési kérdésben hozott döntéseket készítik elő. A második típust a funkcionális elméletek képviselik. Ezek már jobban kötődnek a városhoz magához, mert azt kívánják igazolni, hogy miért is célszerű a választott forma és az hogyan működik. A harmadik típusba sorolja azokat, amelyek csak most kezdenek el felszínre bukkanni, ezeket számunkra kissé rossz csengésű kategóriával "normatív" elméleteknek nevezi és lényegüket így fogalmazza meg:

"Ez a típus az emberi értékek és a települési forma általánosítható kapcsolataival foglalkoznak, vagyis hogyan ismerhetjük fel a jó várost, ha látjuk. Ez a mi ügyünk."

(Lynch, 1981, 37.o.)

Persze minden teória tartalmaz értékeket, értékeléseket ha mégoly rejtetten is, így pl. a funkcionális elmélet is. (Maga a normatív elmélet is tartalmaz a szerkezetre és a funkcióra vonatkozó feltételezéseket.) Mégis a várossal kapcsolatos elméletek nagy részére rányomja a bélyegét a "környezeti minőség" elhanyagolása. Ezekben "a tér absztrakttá" van téve olyan módon, ami elszegényíti, semleges "tartályra", költséges távolságra, vagy az elosztás módjainak formábaöntésére redukálódik, amely más, nem térbeli folyamatok maradványa.

A normatív teóriának - mely K.Lynch szeme előtt lebeg - ezért egyrészt határozott értékfogalmakkal kell rendelkeznie, és nem a nagyszabású környezetátalakításban, sem pedig a "laisse faire"-ben, hanem a fokozatos (egyenkénti) környezet-módosításban kell hinnie. A normatív teória végső soron a város formájára vonatkozik.

A kitűzhető célok akkor a legáltalánosabbak és leghasználhatóbbak, ha a város térbeli formájára leképezhetőek. Persze ezek nem lehetnek a megvalósítás standard formái, hiszen a helyek minősége a hely és a benne élő társadalmak függvénye, hanem csak a megvalósítás dimenzióit kell megfogalmaznunk és valamiképpen mérhetővé tenni.

Ezeket a dimenziókat Lynch a következőkben nevezi meg:

- Vitalitás (értelmezés, biztonság, harmónia), mint az élet alapvető feltételei
- Érzékelhetőség (itt azokat foglalja össze, melyet a "Város képé"-ben már láttunk)
- Illeszkedés: a térbeli forma a társadalmi cselekvések különböző fajtáihoz kell igazodjon
- Elérés: amely a legkülönbözőbb fizikai vagy szellemi alapszükségletekre vonatkozhat
- Kontroll: Az emberi "tér" ill. terület különböző összetettségű kontrolljáról van itt szó: az ember területet biztosító "állat"

Láthatjuk, hogy Lynch alapvető célja továbbra is a város térbeli rendjének megragadhatósága maradt. Korábbi művéhez ez az igényesség társult, amely a várost most már nemcsak mint érzékeltet kívánja megragadni, hanem mint egy többoldalúan meghatározott és az emberi-társadalmi életre visszaható térbeli egységet, s e formába kívánja sűríteni valami módon a város komplexitását.

A térértelmezés városi léptékű problémáit is felvető másik legjelentősebb építész-teoretikus Christopher Alexander. Két művét kell itt megemlítenünk, melyek nagymértékben befolyásolták az épített környezet téri világának jelentőségéről alkotott elképzeléseket.

Az első, melyet Serge Chermayeffel közösen még 1962-ben írt a "Community and Privacy" (Közösség és magánélet) címet viseli és témájául a városi közösségek társadalmi egységek szerkezetének térbeli vonatkozásai szolgáltak. Fő problémafelvetése abban áll, hogy míg a városok térbeli tagozódását a funkcionális szerkezet, ill. a különböző zónák kialakulása révén nemcsak tudomásul veszik, hanem tervezési alapelvként használjuk, addig a városi tér "hierarchikus szervezettségét" - azaz a tér tagoltságát egy másik dimenzióban - annál kevésbé. A "hierarchikus szervezettség" annyit jelent, hogy a város minden eleme beletagolódik egy őt magába foglaló magasabb egységbe. A ház éppúgy ré-

sze a város anatómiájának, ahogy az élő szerv része az élő teremtménynek. Erről Alexander így ír:

"Második tételünk - a hierarchikus szerveződés - kevésbé széleskörűen elismert. Csak mostanában, amikor a sebesség és mobilitás megnövekedett skálája kérdéseket vet fel az emberi léptékkal kapcsolatban, merül fel igény az ember és a környezete közötti viszonylatok tágabb spektrum, kiterjedtebb hierarchiája iránt."

(Chermayeffand Alexander, 1963, 119.o.)

A magán és közösségi élet szempontjából Alexander hatféle "fennhatóság" alá tartozó városi területet (térbeli egységet) különböztet meg:

A városi nyilvános "urban public" területeket (főutak, utak, városi parkok stb.), a városi fél-nyilvános "urban-semi-public" intézményi kezelésben lévő területeit (lakóházak, nyilvános iskolák stb.), a csoport-nyilvános "group-public" területeket, ahol a nyilvános szolgáltatások és a privát tulajdon érintkezik (postai szolgáltatások, szeméttgyűjtő helyek stb.), a csoportos-magánszféra "group-private" területek (közös kertek, fogadó helyiségek stb.), a család-magánszféra "family-private" s végül az egyéni magánszféra "individual-private" területeit.

Amellett a lényeges állítás mellett, hogy ezek a különböző fennhatóság alá tartozó területek hierarchiába sorolhatók (mégpedig többféle szempontból, pl. az ellenőrzés és a hozzájuk tartozó technológia, az avulási idő és egyebek szempontjából) hasonlóan lényeges, hogy a városban szüntelenül érintkeznek, át meg átjárhatják egymást. Az érintkezés, az egymáshoz való csatlakozás elemei nem kevésbé lényegesek, mint maguk a különböző fennhatóság alá tartozó területek. Sőt maguk ezek az elemek, amelyek a hierarchikus szerkezetet meghatározhatóvá teszik, kirajzolják. A belsőt a külsőtől, a lakást a háztól, a házat a környezettől elválasztó és egybe összekötő elemek kiemelkedően fontos pontjai a városszerkezetnek.

Christopher Alexander terminusai, úgy mint privát, fél-privát és közösségi terek a városban azóta az urbanisztikai gondolkodás közhely-

szerűen használt elemei lettek. Már itt meg kell jegyezni, hogy annál kevesebb módszeres figyelem fordítódott a különböző területek csatlakozásainak módszeres elemzésére, a határokra, "sorompókra", átmeneti területekre, amelyekre Alexander felhívta ugyan a figyelmet, de csak mint egy fontos eljövendő és kidolgozandó elmélet fontos elemeire. A területek csatlakozására így hívja fel a figyelmet:

"...az illeszkedés az egymás után következő és a szomszédos területek között, az elkülönültségük mértéke, a pontos mód, ahogy kapcsolódnak, az átmenet, mely közöttük szükséges, mind életfontosságúak, tekintet nélkül a méretükre és a számukra."

(Chermayeff Alexander, 1963, 141.o.)

A térproblematika áll Alexander későbbi háromkötetes művének középpontjában is. Ez a mű nem kevesebbet céloz meg, mint a tervezéshez és az építészethez való egészen új hozzáállás kialakítását. Első kötete "The timeless way of building" (Az építés időtlen útja) az új módszer elméleti megalapozását nyújtja. Második kötete a "Pattern language" (A minták nyelve) az új módszer "szókészletét" és "nyelvtanát" kívánja bemutatni, míg a harmadik kötet "The Oregon experiment" (Az Oregon-i kísérlet) egy konkrét példát elemez. Műve a teória és a praxis határán áll, tudatosan vállalva e kétértelmű helyzetet. Korábbi, inkább analitikus jellegű problémamegközelítései helyett itt a szintézis újtát választja, amennyiben kulcsszava maga a "pattern" (minta) is egy ilyen szintetizáló fogalom. Nem kevesebbet állít, minthogy a különböző kultúrákban a különböző emberi-társadalmi cselekvésekhez jól körülírható térbeli szerkezet (minta) tartozik. Ezek a térbeli "minták" alkotják az építés elemi egységeit, alapszavait, s bizonyos "invarianciával" rendelkeznek. Az egyes helyek egyediségét e minták - alapszavak összefűzése - mondattana jelenti minden korban és helyen.

A hely minősége nehezen, vagy egyáltalán nem megnevezhető valami, amiről a legtöbb amit mondhatunk az, hogy élő-e, megelevenítő-e, ugyanis a hely minősége az egész élet "központi" minőségének függvénye. Művének filozofikus bevezetőjében így ír:

"Ezért a minőségért végzett kutatás saját életében minden személy számára a központi kutatás, és minden egyéniség történetének nehézsége. Ez azokért a pillanatokért és helyzetekért végzett kutatás, amikor leginkább élők vagyunk."

(Alexander, 1979, IX-X.o.)

Maga a bevezető tükrözi Alexander egész filozófiai alapállását és a többi építészetelméleti következtetése is csak ennek fényében érthető.

"Azért, hogy ezt a minőséget épületekben és városokban definiálhassuk, annak megértésével kell kezdenünk, hogy minden hely jellege események bizonyos mintáiból adódik, olyanokéból, amelyek éppen ott történnek.

Ezek az esemény-minták mindig összekapcsolódnak a tér bizonyos geometrikus mintáival. Valójában, ahogy látni fogjuk, minden épület és minden város végző soron ezekből a térbeli mintákból készül, és semmi másból: ezek az atomok és molekulák, amelyekből egy épület vagy város összeáll."

(Alexander, 1979, X.o.)

Ezek a térbeli minták Alexander minősítése szerint lehetnek élők és halottak. Akkor élők, ha szabaddá tesznek és akkor halottak, ha konfliktusokba zárnak bennünket.

Mik is hát ezek a minták, patternek? Mindegyik pattern egy-egy olyan problémát ír le, ami újra és újra előbukkan környezetünkben, legyen az akár városi méretű, városrészre vagy szomszédsági egységre, épületre vagy egyetlen szobára vonatkozó is. Ezek a "patternek" kialakult példák segítségével iránymutatók kívánnak lenni a térszervezés tekintetében pl. "a városok eloszlása a tájban", "a város és vidék találkozása", a városon belüli "szubkulturák határai" kérdéseitől egészen addig, hogy hogyan lépünk be egy házba és hol kellemes egy padra leülni. A pattern jellemzése bár egy-egy probléma-megoldásán belül a jó megoldást kívánja meghatározni, maga a rendszer mégsem válik merev kánonná, hiszen a különböző minták egymással való kapcsolódásai szinte végtelen sok variációt kínálnak.

Valójában Alexander egy olyan térszervezési módszert kínál, amely megszabadít mindenféle "mechanikus" módszertől. A módszer minimális kötöttsége, az elem meghatározása ugyanakkor összefűzésük felszabadítása mód-

szer nélküli "módszert" biztosít. Erről Alexander így ír már idézett művében:

"...olyannyira körülvettük magunkat szabályokkal, koncepciókkal és eszmékkel arra vonatkozólag, hogy mit kell tenni, hogy egy épület vagy város élő legyen, hogy már félünk attól, ami természetesen történe, és meg vagyunk győződve arról, hogy egy "rendszeren" belül kell dolgoznunk és "módszerekkel", mivel ezek nélkül környezetünk rendetlen lenne..."

(Alexander, 1979, 14.o.)

A patternek persze valamiképpen összefüggenek a régiótól a városon és szomszédsági egységen keresztül egészen a házig, csak nem mint egy nagy szerkezet lebontott részei. A részek többszörös és esetleges, ill. esetenként meghatározandó kapcsolatban állnak egymással.

Mindezek a részmegállapítások arra mutatnak rá, hogy a tér szervezésénél nem egy globális térstruktúrából kell kiindulni, azaz nem magaskultúrák organizációs elveit kell megszabni, hanem a tér struktúrája az elemi igények összeegyeztetéséből bomlik ki. Alexander ezt a kibomlási folyamatot szinte költőien így írja le:

"Ezen a folyamaton belül, az építés minden egyéni cselekedete olyan folyamat, amelyben a tér differenciálódik. Ez nem az addíció folyamata, amelyben előregyártott részeket kombinálnak, hogy egészet alkossanak, hanem a kifejtés folyamata, mint az embrió fejlődése, amelyben az egész megelőzi a részeket és ténylegesen megszüli őket, hasadás által."

(Alexander, 1979, 365. o.)

Alexander szerepe korunk térértelmezésében elsődlegesen abban rejlik, hogy szinte felszólít minden építészre és minden városlakót a környezetükben hagyományozódott térbeli minták felfedezésére és összegyűjtésére. Ugyanakkor rámutat arra, hogy ezek a térbeli minták a hozzájuk tartozó események szabadságának biztosítása révén olyan térszervező tulajdonságokkal rendelkeznek, melyek "eltanulása" elemi feladat. Csak ezekre a hagyományokra építkezve lehet a tér további aliktását, szervezését alapítani.

2.4 A XX.sz. építészetének hozzájárulása az építészeti tér értelmezéséhez

Az építészeti tér értelmezésében, a XX. század építészeti "forradalmi" során az építészetteoretikusok mellett az alkotó építésznek is szerep jutott. Anélkül, hogy részletesen ismertetnénk akár csak a legkiemelkedőbb építésznek ezen a téren játszott szerepét, három építész név szerint is meg kell említeni, mert nevük, koruk térfelfogásainak egymást követő korszakát fémjelzi. Ez a három építész: Le Corbusier, Louis Kahn és Leon Krier.

Le Corbusier neve fémjelzi a modernizmus első nagy korszakának térről való felfogását. Ez a korszak a "forradalmiság" lendületével söpörte el a korábbi korok térszervezési tapasztalatait. Téridealja az áramló, a "felszabadított" tér, amelyben mintegy a fény által megvilágított tömegek mint jelentéshordozó szimbólumok úsznak.

Maga az építészet is úgy kerül nála meghatározásra, mint "a megvilágított tömegek értő, tökéletes és csodálatos játéka".

"Új építészet felé" c. munkájában így ír:

"Az építészet a formák rendszerbe szedésével rendet teremt, letisztult szellemi alkotást hoz létre: a formákkal érzékeinkre hat, plasztikai élményeket vált ki, a kialakított kapcsolatrendszerrel mély visszhangot ébreszt bennünk, hiszen olyan rend mértékét adja meg, melyet a világegyetem rendjével összhangban lévőnek érzünk..."

(Corbusier, 1981, 11.o.)

Le Corbusier tere a homogén, úgy is fogalmazhatnánk, a tiszta, matematikailag elképzelt tér. Ez a tér, "semleges", hiszen nemcsak átvitt értelemben az építészeti stílusok világában kíván "tabula rasa"-t csinálni a modern építészet, hanem nagyonis konkrétan "szűz" területre akar építeni.

A homogén teret tiszta geometriai formáknak kell tagolnia, melyek "szemünket a geometriával, szellemünket a matematikával elégítve ki" hatnak.

Ez a tér egyrészt tagolatlan űr, másrészt egy tiszta szemléleti forma elképzelésével azonos. Létezése csak annyiban van, amennyiben a tömegeknek helyet ad és azok rendje által szimbolikus jelentést fejez ki.

Louis Kahn egész építészeti munkásságával - amely már főképpen a II. világháború utáni időszakra esik - az építészeti térfelfogás egészen más jellegét képviseli. A korai modernizmus áramló, homogén és semleges térideáljával szemben nála a tér egyes részei helyiértékkel rendelkezve egy organizmus részeit képzik. A tér egyes egységei között hierarchikus viszony áll fenn. Pl. a város külső közlekedési terei mint "folyók", "kikötők", "csatornák" és "dokkok" kapcsolódnak egymáshoz. A ház belső tere is "kikötő", amely elválik a külvilágtól és oltalmat ad. Az épület maga is fő és alárendelt hasznos és kiszolgáló terekre tagolódik. Minden egyes téri egységnek sajátos téri karaktere, mintegy "hatalma" van, mely a benne zajló tevékenységre hat. Éppen ezért árnyaltan kell meghatározni az építészeti tér mibenlétét.

A harmadik és közvetlenül a jelenkori építészetre jellemző térfelfogást a Krier fivérek és elsősorban Leon Krier képviseli. Ő már indulatos dühhel fordul szembe a modernizmus első hullámának építészeti térről vallott felfogásával. Az ipari társadalmakban létrehozott városokról így ír:

"A modern építészeti kultúra manifesztációiban kevés dologra fordítottak anynyi figyelmet, mint a "tér, a totális tér, az irracionális tér" kategóriáira (Mies van der Rohe) "az áramló tér" (Le Corbusier). A határozatlan és konfúzus formákba való menekülés történetileg egybeesett a szabatos városi terek eltűnésével, olyanokéval, mint a piazza, kollonád, árkád, passzázs, köz, udvar stb..."

(Krier, 1984, 20.o.)

Hibáztatja ezt az építészetet a városok, települések - téri hagyományokban rejlő - kultúrájának szétzúzásaért, még akkor is, ha tudja, hogy az "építve-rombolás" erősebb társadalmi-gazdasági folyamatok eredménye. Mondanivalóját mindig regionális városi összefüggésbe

ágyazza, így kiindulópontja a növekedési korlátokat nem ismerő metropolis, illetve nagyvárosi agglomerációk kritikája.

Leggyilkosabb kritikája a tájat és a várost átfogó - szinte közös szervezővé vált - funkcionális zónák rendszere ellen irányul:

"A "zóning" első imperativusa: átalakítani a terület minden részét (várost vagy tájat) oly módon, hogy végül minden állampolgár egy feladatot egy meghatározott helyen, meghatározott módon tölthessen be, minden más szerep kizárásával..."

(Krier, 1984, 32.o.)

Ha a felszín mögé nézünk - mondja Krier - az emberi környezet általános leromlásának oka az utolsó kétszáz év iparosítására alapozott - az extrém ütemű technikai haladást szinte kizárólagos értéként tételező - fejlődése volt. Ez a fejlődés nemcsak a környezetet érintette károsan - ami technikailag kiküszöbölhető lenne -, hanem mélyebb rétegeket érintett. Bekövetkezett az élet egészében a funkcionális vagy működési elv érvényesülése.

"A funkcionális zónák rendszere nem ártatlan eszköz, ez volt a leghatásosabb eszköz a preindusztriális társadalmak városi közösségeinek, határtalanul komplex városi-társadalmi és fizikai szövetének, a városi demokráciának és kultúrájának szétzúzásához."

(Krier, 1984, 34.o.)

Mivel a város társadalmi és fizikai szövetének működése rendkívül erősen összefügg, Krier javaslatot tesz a városok, települések téri világának rekonstrukciójára.

Ehhez a rekonstrukcióhoz viszont program kell, a program kialakításához pedig látomás a jövő városáról, épületeiről, tereiről. Krier ezen a ponton látszólag a múltba fordul. Határozott, a történet folyamán jól bevált térbeli egységeket kíván kialakítani.

Azonban ha jól megértjük, kiderül, hogy a múlt formáinak idézése, az elmúlt korok oszloprendjeinek, tereinek, városainak szerepeltetése

csak a látomás építészeti nyelven való elmondásához tartozik. A látomás maga az emberről szól, illetve róla kell szólnia. Hiszen korunknak volt már látomása a jövő városáról, van új és új látomása a jövő autójáról, repülőgépről, a jövő telekommunikációs rendszereiről, de a jövő emberéről nincs. Az építészeti téralakítás középpontjába is az emberről szóló látomást kell visszahelyezni, ami persze nem adott és kialakításához az építészet csak hozzájárulhat.

Az építészet világában az emberről szóló látomás azt jelenti, hogy az egész embert mint mértéket állítja minden létrehozandó új egység mellé. Itt nem egy újfajta "Modulor" megalkotásáról van szó, hiszen az emberi léptéket nemcsak a felnyújtott karú ember magassága, a tér részeinek és egészének összefüggései vagy akár a gyalogjárás sebessége határozza meg.

Az emberi léptékhez tartozik az is, hogy az ember szeret a háza előtt egy padra leülni, szeret egy csendes vízparton sétálni, szeret a téren nyüzsögni, szeret a hozzá hasonlókkal találkozni, csodálkozni és lenyűgöztnek lenni is. Krier "emberi léptékének" mélyén az a hipotézis rejlik, hogy ezek a tevékenységek és a hozzájuk tartozó "térbeli minták" a történelem során a formák és téri alakzatok az emberi lépték szinte precíz skáláját hozták létre. Az emberi lépték az emberi kultúra folyamatosságában van elrejtve - ez rejlik Krier emberről szóló látomásának mélyén. Erről egy helyütt így ír:

"a várost nyilvános és otthoni terek, monumentális épületek és a városi szövet, klasszikus építészet és helyi(népi) épületek, terek és utcák formáiban kell artikulálni. (A város a városnegyedben, a városnegyed)"

(Krier, 1984, 71.o.)

A hazai és nemzetközi építészetelmélet és a XX.sz-i építészeti gyakorlat legfontosabb korszakai térfogalmának jelenkori fejlődését mégoly vázlatosan is áttekintve a következő megállapításokat tehetjük:

- Az építészeti tér értelmezése, a probléma megszületése óta fokozatosan az egyre differenciáltabb értelmezés irányába halad.

Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a "naiv realista" szinte "térkubusokat" értelmező elemzések felől az ember és tér kölcsönhatásának egyre kifinomultabb elemzése felé tart.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy lineáris fejlődés lenne tapasztalható az építészeti tér értelmezésében, sokkal inkább azt, hogy ennek a mintegy rejtőzködő problémavilágnak egyre több oldala kerül megvilágításra.

- Mindezen fejlődés során az építészetelméletet kezdi igénybe venni és beépíteni a különböző társadalomtudományok pszichológia, viselkedéslélektan, szociológia vizsgálódásainak eredményeit, de nem kevésbé a filozófiai térfelfogás változásait is.
- Az építészeti tér értelmezése során egyre nő az érdeklődés a történeti építészet tanulságainak, az építészet eredetére, kezdeteire vonatkozó ismereteknek megújítására.

A következő pár oldalon egy-egy szemléletes példa segítségével megkíséreltem érzékeltetni az elemzések azon tágas körét, amelyből az építészeti tér értelmezése és újraértelmezése meríthet. Korántsem törekszem teljességre csak néhány példaértékű elemzés bemutatására.

2.5 A társtudományok hozzájárulása az építészeti tér értelmezéséhez

Azzal párhuzamosan, hogy az építészeti tér kifinomultabb elemzése időszerűvé vált, megnövekedett az érdeklődés a történeti építészet és annak főként kezdeti korszakai iránt, szükségessé vált nemcsak a térorganizációs elvek, hanem a korai ember térszemlélete gyökereinek megismerése is. E kutatási irány azért is jogos, mert minden összetettebb jelenség a kezdeteknél egyszerű ill. ősi megjelenési formáiban tanulmányozható a legátfogóbb megértés reményével. Mint korábban láttuk, S. Giedion az építészetelmélet oldaláról kései műveiben már tárgyalta ezt a kérdést, mégis kitűzött céljaink érdekében célszerű a kultúrtörténet

az esztétika, ill. a néprajz egy-egy kiragadott példáján keresztül megvilágítani ezt a problémakört. Részletesebben, s példaként csak három szerző, Mircea Eliade vallástörténész és a magyar Mezei Árpád művészeti író, pszichológus, valamint A.P. Elkin néprajzkutató témánkra vonatkozó nézeteit ismertetem.

M. Eliade "Das Heilige und das Profane" (A szent és a profán) c. műve részletes ismertetést nyújt a korai idők tér- és időszemléletéről.

Szempontunkból leglényegesebb problémafelvetéseként a tér homogenitásának vagy inhomogenitásának kérdése jelentkezik.

Fenti probléma kifejtése érdekében összehasonlítja a történeti korok vallásos térfelfogásait a korunkra úgy mond jellemző profán térfelfogással.

"Bennünket azonban nem annyira a vallásos tértapasztalás végtelen különbözőségei érdekelnek, mint inkább az, hogy mi a közös mindezekben a tapasztalásokban. Mert hasonlítsuk csak össze a nem vallásos ember viszonyát ahhoz a térhez, amelyben él, a vallásos embernek a szent térhez fűződő viszonyával, és azonnal felismerjük, mekkora különbség van e két viselkedésmód között."

(Eliade, 1987, 57.o.)

Eliade szerint "a vallásos ember számára a tér nem homogén". Ugyanis vannak részei, amelyek a többitől gyökeresen különböznek, jelentésteli terek. A tér inhomogenitását tükröző vallásos tapasztalat a "világalapítás" ősi élményére mutat, ugyanis ahol a szent a térben manifesztálódik, ott mutatkozik meg a való(di valóság), és ezáltal a világ életre kel. "Először ez a térben létrejövő törés teszi lehetővé a világképzést, mert igazán ez teremti meg a fix pontot." A szent betörése a világba nemcsak egy fix pontot jelent a profán tér meghatározatlanságában, hanem egy "nívótörést", a különböző kozmikus síkok az ég és a föld, a föld és az alvilág között, s így az egyik létmódból a másikba való átmenet lehetőségét teremti meg. A szent betörése révén létrejövő fix pont ezek után már a centrum, mely lehetővé teszi a tájékozódást és a "mi" vilá-

gunk "horizontális" kifejezését. Így válik a világ káoszról kozmoszá, rendezett világgá.

"A vallásos ember csak megszentelt világban képes élni, mert csak az ilyen világnak van része a létben, és ezáltal csak ez létezik valóban. A vallásos ember létre szomjúkodik. A lakott világot körülvevő "káosztól" való félelem és a semmitől való rémület szoros kapcsolatban áll egymással."

(Eliade, 1987, 58.o.)

S bár az utóbbi állítás nyilvánvalóan nem csak a vallásos emberre vonatkozik, hiszen ezt maga Eliade is úgy fejezi ki, hogy tökéletesen profán egzisztencia nem létezik, mégis szükség van e különbségtételre, hiszen elsősorban itt a térfelfogások különbözőségére vagyunk kíváncsiak.

A "szent tér" tehát egy "szilárd" pontot ad, ezáltal a kaotikus világban való tájékozódás lehetőségét, képességét a "világalapításra" és reményt a "valóságos" életre. A profán térfelfogás ezzel szemben a tér homogenitását és az egyes helyek relativitását képviseli. "Igazi orientáció nem lehetséges, mert a "szilárd pont" többé nem egyértelműen ontologikusan alapozódik meg". Ez a pont feltűnik és eltűnik a változó időnek megfelelően korunk. Korunk világáról így ír:

"Nincs is igazi "világ" többé, hanem egy "összetört" univerzum darabjai, többé kevésbé semleges helyek végtelen amorf mennyisége, melyek között az ember - az ipari társadalomban való élet kötelezettségeitől hajtva - ide-oda mozog."

(Eliade, 1987, 18.o.)

Mindezek ellenére a profán téren belül is vannak olyan értékek, melyek a vallásos térélmény inhomogenitására emlékeztetnek. Vannak a térnek megkülönböztetett pontjai, tájak, melyek a többitől minőségileg különböznek, az otthon, az első szerelem helye vagy egy idegen város meghatározott pontjai, melyekhez ifjúkori emlékek kötődnek. Ezek a helyek a már tökéletesen vallástalan ember számára is egy különös egyedülálló jelentőséggel bírnak. Ezek az ő privát "Univerzumának" szent helyei. Ezt a jelenséget Eliade a modern ember "kriptovallásos" viselkedéseként értékeli.

Eliade jelentősége a térértelmezésben nem elsősorban abban áll, hogy a vallásos ember különböző korszakokban jelentkező térfelfogásait mutatja be, hanem elsősorban a vallásos és a profán térfelfogás szembeállítással a térszerveződés olyan törvényszerűségeire mutat rá, melyek féledésbe merültek ill. modern világunkból látszólag kihullottak. Nyilvánvaló azonban, hogy ezen rendező elvek történeti örökségként az ember által alakított környezetben fennmaradtak, s mint ilyenek térbeli tapasztalatainkra és ezáltal térfelfogásunkra is döntő kihatással vannak. Ezek a rendező elvek manifeszt módon vagy "visszahúzódva a tudatalattiba" alakítják a térrel szemben támasztott mai igényeinket is.

A tér olyan dimenziójára mutat rá itt Eliade, melynek kifejeződése korunkban csaknem teljesen az esztétikumba "tolódott" át, vagy éppenséggel eltűnt. Ha jelen van történeti minták utánzásának igényeként, vagy éppenséggel a monumentalitás iránti vonzódásként jelentkezik.

Eliade elemzése ugyanakkor azt is láthatóvá teszi, hogy milyen nagy jelentősége van az "alapításnak" (mint közösségi tettnek, mint a közösségi akarat megnyilvánulásának) a legtágabb értelemben vett "otthonteremtésben". Az otthon itt orientációs pont az egyén életében, s mint ilyen nemcsak a térbeli orientáció, hanem a hellyel a társadalommal való identifikáció számára is támpontot nyújt.

Kiragadott, de témánkhoz kapcsolódó teoretikus előzmény Mezei Árpád munkássága, aki a kultúrtörténet és a művészetelmélet határterületein működött.

Mezei az Európai Iskola egyik alapítója és teoretikusa "Az építészet általános elmélete és kapcsolata a képzőművészetekkel" c. írásában foglalkozik a korai kulturák térfelfogásának elemzésével. Elméletében olyan radikális álláspontot képvisel, mely szerint az emberré válásban döntő szerepe volt az építészet előformájának a barlangnak és az ebből kifejlődött épített téregyütteseknek. Erről összefoglalóan így ír:

"Nézetünk szerint a barlang az építészet előformája, és mint ilyen az emberi értelem és aktivitás kialakítására igen nagy hatással volt."

(Mezei, 1984, 52.o.)

Mezei szerint ugyanis a barlangnak nemcsak fizikai értelemben vett védőfunkciója volt, hanem olyan "viszonyító"-pont szerepe, mely megkönnyítette a környező világ belakását, birtokbavételét.

"A mértani hely kialakulását a barlanglakás teszi lehetővé azáltal, hogy a barlangnyílás meghatározott vonatkoztatási pont lesz, amelyhez viszonyítva azután a környék helyei ugyancsak meghatározott helyekké alakíthatók."

(Mezei, 1984, 54.o.)

A térfogalom fejlődésére tekintettel a barlangokat egy speciális szempontból a kvalitatív geometria és a fizika szempontjából vizsgálja. A kvalitatív geometria szempontjából az épületnek két fő tényezője van: az üres és a tömör rész. Vannak azonban a topológiai tulajdonságokon kívül fizikai tulajdonságai is, melyek közül az áthatolhatóság és az áthatolhatatlanság, a leglényegesebb. Ezen tulajdonságok együttesen az épületek nagyon fontos térbeli tulajdonságát világítják meg, mégpedig azt, hogy a tereket speciális határok-határfajták hozzák létre.

"...a topológiai alkatoknak saját, hozzájuk tartozó határuk, limesük van, míg az üres és a tömör kölcsönösen egymást határolják; az egyiknek limese ott van, ahol a másik kezdődik, és így a határ mindig közös. A barlangrendszer vagy későbbiekben az épület mint határfelület-rendszerrel határolt üregrendszer, intervallumrendszer hat és hozza létre a korábban diffúz emberi gondolkodás és kapcsolati módok racionális tagolódását."

(Mezei, 1984, 60. és 62.o.)

Az épület rendezettebbé teszi a barlang "labirintusrendszerét", melynek helyébe a szabályos mértani alakzat lép. Ez a későbbiekben a gondolkodás további fejlődését segíti elő, hiszen az építmény átalakul áttekinthető dimenziórendszeré, kialakul a pont, vonal, sík, tér fogalma, és végül az építmény azt a folytatható sokemeletes dimenziórendszert fejezi ki, melynek mintájára az ember a valóságot elképzei."

Mezei levezetése témánkat tekintve két szempontból is nagyon lényeges. Egyrészt azért, mert rámutat arra, hogy a barlang, mint úsi kitűntetett hely milyen szerepet játszik, mint az építészeti tér előformája. Határoló felületei révén minden későbbi belső térképzés előképévé vált.

Másrészt azért, mert rámutat az építészet ill. a barlanglakás szerepére az emberi gondolkodás fejlődésében, a térfogalom kifejlődésében. Ezen a ponton cseng össze állítása a korábban már idézett Heidegger-i gondolattal, hogy a tér soha nincsen készen oly módon, mintha bele lehetne helyezni valamit, hanem a tér helyekből és az ott lévő térbeli alakzatokból létesül. Így az építészetben használható térfogalom az emberi létezés dimenzióitól még gondolatban sem választható el, nem tehető attól különálló objektív vizsgálati tárggyá.

A "humán territorológia" ember és tér viszonyának eddigiektől különböző új aspektusát tárja fel. Sűríti a néprajz, az etológia és egyéb társadalomtudományok eredményeit. Ismét egyetlen példa bemutatásával a néprajz hozzájárulását szeretném illusztrálni térfogalmunk tágításához. A. P. Elkin az ausztráliai benszülöttek életével foglalkozott.

Elkin szerint az őslakók a területtel, és a terület természeti világgal egészen meghitt kapcsolatban vannak, ami nem pusztán annyit jelent, hogy a természetet kihasználják ill. abból élnek, hanem egy sokkal sokrétűbb, biológiai, szellemi és gazdasági kapcsolatot egyaránt. A természet jelentőségéről így ír:

"Az őslakók számára a természet olyan rendszer, amelyben az állat és növényfajták, valamint a természeti jelenségek térben és időben összefonódnak és egymást meghatározzák. Egy dolog feltűnése, például egy csillagé, madaré, virágé vagy bogaré századokon keresztül tartó megfigyelés során jelzésévé lett annak, hogy esni fog, hogy a halak ívnek, hogy bizonyos fajta állat vagy hüllő rövidesen elszaporodik, hogy a yam és egy földben termő makkfelé már kiásható, vagy, hogy bizonyos gyümölcsfajták megértek..."

(Elkin, 1986, 40.o.)

A területhez való kötődésnek mély érzelmi és ezen túlmutató kultikus alapja is van. Az őslakóknak ..."szülőföldje az a vidék, amely életet adott neki, s ahol meg szeretne halni, ha eljön az ideje, hisz akkor szelleme a rituális álomidő ösvényen térhez vissza abba a szellem-központba, ahová eredetileg való volt." A területhez való kötődés oly erős, hogy ha új terület belakásáról van szó, nem csak a terület megismerése

fontos, hanem egy olyanfajta elsajátítás, amely folyamatban nemcsak az őslakók sajátítják el a területet, hanem a terület is őket..." a régi ritusokat is elvégzik az új vidéken és az "új utakon" - így kötik össze az új hazát a régivel." Ezen szertartások révén válik hazájukká a vidék. Ez nem annyira azt jelenti, hogy most már az újonnan jöttek ismerik a vidéküket, hanem azt, hogy az ismeri őket. Amíg a modern ember legfőleg azt mondhatja, hogy nem ismer egy vidéket, az ausztráliai benszülött azt mondja, hogy az nem ismeri fel őt. A "felismerésnek" ez a hiánya bekövetkezhet valakinek a saját vidékén is. "Aki elveszti álomidejét, elveszett maga is." - hangzik a szállóige arról, aki felületesen ismeri vidékét és törzsének mítoszait. A területhez való kötődést így jellemzi:

"E vidék titkait, vagy álomidejét - amelyik mindegyike mítosz, ritus és lokális tudás összessége, s amely embert és természetet élő, személyes kapcsolatban tart össze - nem tárták föl előtte." "Tudhatja ugyan, hogy hol és mikor kell a különféle táplálékokat a megfelelő évszakban megszereznie, de nem vehet részt az emberiség és a különféle állat- és növényfajok életciklusának rituális megújításában. Szülőföldjével való kapcsolata felületes, és az évek bizonytalanságának van kitéve. Nem került szakrális kapcsolatba azzal az idő nélküli láthatatlan realitással, amelynek minden és mindenki csak az "árnyéka" vagy a szelleme."

(Elkin, 1986, 48.o.)

A törzsi területekről szólva Elkin arról beszél, hogy egy adott törzshöz tartozó terület nem elsősorban politikai vagy gazdasági szempontból fontos egység. A gyűjtögetés vagy háború esetén nem viselkedik egységes egészként, a terület birtoklásában előfordulnak átrendeződések és egyéb változások. Van azonban a területhez tartozásnak más igen fontos aspektusa, ami abban nyilvánul meg, hogy amíg a vándorló csoportban ki nem alakul egy olyan mitológia, amely új törzsi otthonához kapcsolja tagjait, az új területet csak ideiglenes tartózkodási helynek tekintik. Terület és mítosz kapcsolatáról a következőket írja:

"...az igazi törzsi terület az, amelyen a régi idők mitikus törzsi hősei vagy az ősök vándoroltak, ahol ezek az ősök különböző tetteket hajtottak végre és ritusokat vezettek be. Az őslakók továbbá hisznek abban, hogy a még meg nem született emberek szellemei a hősi idők óta léteznek, s időről időre a külön-

böző lehetőségek szerintre inkarnálódnak; hogy a törzstagok szellem-otthonai, valamint az állat- és növényfajták szellem- vagy élet-központjai általában azok mentén az utak mentén helyezkednek el, amelyeken egykor ezek a hősök vagy az ősök jártak. Ezért a törzs jövője csak addig van biztosítva, amíg tagjai törzsi területükön maradnak."

(Elkin, 1986, 59.o.)

Elkin az őslakók térhez való viszonyát összehasonlítja az időhöz való viszonyukkal. Ezen összehasonlítás lényege az, hogy kitűnően el tudnak tájékozódni mind a térben, mind az időben, de nem alakult ki önálló mérőrendszerük sem az időre sem a térre.

Elkin elemzéseinek és a hozzá hasonló humán etológiai és történeti elemzéseknek jelentősége számunkra abban rejlik, hogy implicit módon mondanivalója a természeti népek térszemléletéről bebizonyítja, hogy a térhez való tartozás ill. maga a tér, ha úgy tetszik egy többdimenziós gazdag "mező", melynek a fizikai kiterjedés csak egyik összetevője, s ezen téri dimenziókra a történetiség és a kultusz megannyi "szellemi" dimenziója épül, s ezek együttesen jelentik a tér "tartalmát".

Az építészeti tér értelmezési kísérleteinek, a tér belső szerkezetének megértésére vonatkozó erőfeszítéseinek mégoly vázlatos áttekintése után - mely kísérletek mindegyike a tér egy-egy sajátos dimenziójára irányította a figyelmet - nem összefoglalásként pusztán iránymutatásként felidézem a korábban már említett Heidegger-i gondolatokat vezérfonalként, mely az építészeti térelméleti kutatások számára a jövőben is útmutató lehet. M. Heidegger "Bauen, Wohnen, Deuten" (Építés, lakás, gondolkodás) c. előadását kimondottan építészek számára tartotta. Az építészeket a jelenlegi útkeresés folyamán két szélsőségtől óvja:

- A technicista szemlélet absztrakt ember és világképen alapuló "lakógép" és "város-gép"-szerű világtól.
- A gépiesült környezetet elvető, azt formai megújulás révén meghaladni kívánó, az új építészeti stílust kereső szakmai beltenyészet világtól.

Teszi ezt úgy, hogy az építés lényegéig, gyökeréig hatol azáltal, hogy az építés - korai nyelvi - analógiáját, a lakást állítja a centrumba.

Bekapcsolja ugyanis az építést - mint emberi tevékenységet - egy teljesebb létezési kategóriába. A lak-ásba, mely ilyen értelemben minden egyéb "funkciónál" átfogóbb, mert a világ minden "dolgával" kapcsolatos létrehozói és gondozói tevékenységet magába foglalja.

A hely teremtés centrumba kerülésével pedig fény derül az építés központi kategóriájához, a térhez való viszonyra, mely azért fontos, mert az építész az, aki minden alkotónál erősebben kötődik a térhez, mert feladatánál fogva azt formálja. Míg a gondolatmenet első útmutatása általános emberi szemléletet alakító jellegű, a térrel kapcsolatos fejtegetés az építész létrehozói tevékenységét orientálja. Ez a gondolatmenet ugyanis élesen megkülönböztet két térfogalmat, amely mindennapi térfelfogásunkban folyamatosan összekeveredik. Az absztrakt matematikai-geometriai teret és az ember és az építés számára adott teret. Ez utóbbi pedig genezisének tekintve elsődleges az előbbihez képest.

Fentiekből pedig az következik, hogy addig nem tudjuk az építés lényegére vonatkozó kérdést helyesen feltenni, míg azt nem tartjuk szem előtt, hogy tulajdonképpen minden építés valamilyen módon lak-ás. De mi is tulajdonképpen ez a lak-ás, amelyről az derült ki, hogy kitüntetett szerepe van az emberi viselkedés és cselekvésmódok között. Miben áll tehát a lakás lényege? A lak-ás alapvető jellemvonása a megóvás, oltalmazás, biztonságba helyezés. Ez a jelentés persze csak akkor teljes, ha mindezt pozitív és nem defenzív értelemben gondoljuk el, azaz ha ez az oltalmazás elsősorban, azt jelenti, hogy valaminek a lényegét-létét biztonságban kibontakozni engedjük. Ez a fajta oltalmazás hatja át a lakást, nemcsak a fizikai védelme értelmében, hanem az emberlét összes dimenziójában.

Mindez pedig úgy történik, hogy az emberek a növekedni képes dolgokat ápolják és gondozzák, azokat a dolgokat, melyek nem maguktól növekednek, saját maguk létesítik. Ebből a létesítésből érthető meg a lak-ásnak az a lényege, mely a teljes lét óvásában, oltalmazásában, mint építésben teljeseedik ki. De vajon mi a sajátossága annak a dolognak, amelyet építve hozunk létre? Hogyan tartozik a mai értelemben vett építés

a lak-áshoz? Ennek megértéséhez egy konkrét építmény, egy sajátos dolog, a híd példáját hívja segítségül. A híd folyót vagy szakadékot ível át. Összeköt - nemcsak már meglevő - partokat, hiszen e partok a híd átívelésével válnak először igazán partrá, még akkor is, ha előzőleg átkelő vagy gázló volt is ott. A híd a folyót, a partot, a közeli vidéket szomszédokká teszi. A híd átmenet valahonnan valahová. A híd összegyűjt, és nemcsak utakat, hanem nagyon is különböző emberi tevékenységeket. Teszi mindezeket úgy, hogy számukra helyszínt-színteret, azaz helyet létesít.

"De csak az, ami maga is hely tud valami számára színteret, helyszínt berendezni. A hely még nincs ott a hidat megelőzően. Persze még mielőtt a híd állna, van sok olyan pont a folyó mentén, amit valami elfoglalhat. Egyik közülük helyként lép elő, éspedig a híd által. Így a híd először nem egy már adott helyre kerül, hanem a híd által, saját maga által létesül egy hely"

(Heidegger, 1954, 154.o.)

- jellemzi Heidegger azt a "speciális dolgot", amelynek létesítéséhez a mai értelemben vett építés szükséges. Ezen a ponton érkezünk el az építészeti számára különösen fontos folyamathoz, a hely és ezen keresztül a tér születésének megértéséhez. Mert az ilyen dolgok az ember számára helyszínt hoznak létre és e helyszínekből nyernek értelmet utak és terek, melyek segítségével egy tér belakható. Azok a dolgok, melyek ily módon helyek, tűzik ki igazán a teret.

"Ennélfogva nyerik a terek létüket helyekből és nem a TÉR-ből"

(Heidegger, 1954, 155.o.)

- vonja le azt a konzekvenciát Heidegger, mely az építészeti tér megértésében a továbbiakban is kulcsfontossággal bír. Mert ezáltal válik világossá, hogy nem egyfajta homogén absztrakt tér létezik előbb, melyben a helyükre kerülnek a dolgok, hanem helyek által jön létre a tér, melyben mi emberek élünk, s melyet az építészet alakít.

A híd és minden épület hely, s mint ilyen, teret hoz létre. E hely által létrehívott tér azonban tőle különböző közel és távol fekvő térségeket foglal magába. Ezek a térségek ugyanakkor mint különálló pontok is felfoghatók, melyek között mérhető távolság van. Az így felfogott tér sajátos térfogalmat eredményez. Köztes távolságok alapján létezik "spatium"-

ként, azaz köztes térként vagy térközkként. Így válhatik az emberek és dolgok közötti közelség vagy messzeség pusztá távolsággá, a köztes tér távközeivé. Az effajta térszemlélet megjelenésének kettős következménye van. Itt jelenhet meg a híd először, mint semleges valami (ein etwas) egy adott helyen, amely viszont valami más által is elfoglalható, vagy pusztá jelzéssel is helyettesíthető. S e "köztes" térfogalomból következően alakulhat magasság, mélység és szélesség pusztá kiterjedéssé (extensio). Ezután a tér, mint kiterjedés még egy lépcsőben elvonatkoztatható, analitikus algebrai relációkra. Ezen elvonatkoztított dimenziók alapján jelenik meg a három dimenzió tiszta halmazszerűsége. Ezt a "matematikailag" megragadottat nevezhetjük az általában vett térnek, a TÉR-nek.

Azonban az ilyen értelemben vett TÉR nem tartalmaz tereket és helyeket. Éppen ellenkezőleg a helyek által berendezett terekben helyezkedik el a tér mint köztes tér és újra ezekben a tér mint absztrakt kiterjedés. Az absztrakt térfogalom által lehetővé válik ugyan, hogy a dolgokat és tereket távolságok, szakaszok és irányok alapján megmérjünk, de a tér sajátos formálódására ez a mérték nem nyújt információt. Ugyanis, ami az eddigi fejtegetésekből következik az, hogy

"A tereket - melyeket mindennap át meg át járunk - helyek rendezik be, melyeknek léte épületek módján létező dolgokon nyugszik."

(Heidegger, 1954, 157.o.)

3. A TELEPÜLÉS TERÉNEK ELEMZÉSÉHEZ HASZNÁLHATÓ "TÉR-FOGALOM"

Ha a település térbeli világát, a település terét akarjuk elemezni, két szempontból is szükséges a köznapi használatban megszokott tér-fogalomtól való elszakadás.

- Egyrészt el kell szakadni a korunk világszemléletét átható absztrakt matematikai-fizikai tér-fogalom 3 dimenziós kiterjedéssel jellemezhető világától,
- másrészt túl kell lépni az épületek belső tereinél használható (elemi térviszonylatok összességén alapuló) térértelmezésen is.
- Végül fel kell vázolni az elemzéshez használható térfogalmat.

3.1 Elszakadás az "absztrakt" tértől

Az absztrakt és a konkrét tér szembeállítása

Lét és idő problémájának megragadása, az időhöz való emberi viszony megértése érdekében tett költői és gondolkodói kísérletek általánosan elfogadottá tették kétféle időfogalom használatát, az objektív és a szubjektív időét. Az objektív, az órával mérhető, a mindig egyenletesen múló absztrakt idő plasztikusan szembeállítható az átélt időtartammal, a bergsoni durée-val, ahogy Thomas Mann is írja a Varázshegy-ben:

"a tartalmas esztendők sokkal hosszabban múlnak, mint ama szegényesek, üresek, melyeket a szél kerget s elrepülnek".

Vajon létezik-e, az előbbihez hasonlóan megragadható-e a "tér-tartam" azaz az ember által megélt konkrét tér struktúrája? Szembeállítható-e ez a matematikai-geometriai absztrakt térfogalommal azért, hogy világunkat - melyben élünk - jobban megérthessük?

A konkrét tér megragadására, "tartalmának" rendszerezett kifejezésére vállalkozik O.B. Bollnow, a filozófus: "Mensch und Raum" (Ember és tér)

c. könyvében. Korlátozza ugyan vizsgálódásait az ember számára közvetlenül adott, megélt térre és szándékosan kerüli a képzőművészetek tudatos téralakítási tendenciáinak elemzését. Mindezt azonban olyan beható alaposággal teszi, hogy az alakítani kívánó ember számára a megragadás egészen új lehetőségeit nyújtja.

Ahogy az objektív idővel való szembeállítás a szubjektív idő, az időtartam megértéséhez segítséget adott, úgy a konkrét tér is az absztrakt matematikai térrel szembeállítva körvonalazható elsőre. Mert "Ritkán vagyunk annak tudatában, hogy a mindennapi képzeletünket is átszövő matematikai tér csak a tér egy aspektusa, és az életben megtapasztalt konkrét tér csak néha esik ezzel egybe." - állítja Bollnow, s ezért a továbbiak megértése érdekében bele kell bocsátkozni a kétfajta tér lényegi különbségének elemzésébe. (Az Einstein féle tér-idő kontinuum felfogás nem befolyásolta lényegesen a mindennapi térszemléletet, mert nem ivódott bele a köztudatba oly mélyen, mint a Descartes féle koordinátarendszer.)

A matematikai, az absztrakt tér döntő tulajdonsága a homogenitás, ez pedig lényegében a következőket jelenti:

- Egy pont sincs a másikkal szemben kitüntetett helyzetben, a koordinátarendszernek nincs kötött középpontja.
- Nincs egyetlen irány sem a többivel szemben kitüntetett helyzetben, a koordinátarendszer elforgatható.
- Ez a tér tagolatlan és minden irányban a végtelenbe terjed ki.

Az átélt vagy megélt konkrét tér az előzőekkel szemben a következő elmentéses tulajdonságokkal rendelkezik:

- Van benne kitüntetett középpont, amely valami módon az azt átélő ember - térben elfoglalt - helyzete által meghatározott.
- Van benne kitüntetett tengelyrendszer, amely valami módon az emberi test felegyenesedésével, a nehézkedési erővel szembeni tartással van összefüggésben.

- A végtelenség kérdése is lényegesen bonyolultabb: az átélt tér, mint véges-lezárt adott, és csak a későbbi tapasztalatok alapján tágul a véges messzeségbe.

A konkrét tér további meghatározásai már nem mint a matematikai (absztrakt) térrel való szembeállítás tételes megfogalmazásai jelentkeznek, hanem az inhomogenitás, a strukturáltság konkrét jegyeiként. Mert ez a tér

- tájak és helyek minőségi különbözősége által tagolt,
- egységeiből nem folyamatos az átmenet egyikből a másikba, hanem éles határok vannak,
- nem értéksemleges világ, hanem életviszonylatokat támogató vagy gátló módon az emberre vonatkoztatott.

Ha a konkrét térről mint megélt vagy átélt térről beszélünk, el kell határolnunk ezt a lelki-pszichikai térélmény fogalmától. Ez az elhatárolás elsősorban azért szükséges, mert a konkrét tér struktúrájának feltárása nem alapulhat individuális szubjektív élményeken. Tehát nem arról van szó, hogy egyes tereket rossz hangulatban nyomasztónak vagy szorongatónak érzünk, más esetekben felszabadító hatással vannak ránk. Hanem arról a valóságos konkrét térről, amelyben életünk játszódik, s amely konkrét fizikai, biológiai, társadalmi törvényszerűségek által meghatározott. A konkrét tér tehát több mint egy szemléleti forma, empirikus realitása van. Hozzá kell itt tennünk, hogy az az ellenvetés, miszerint a tagoltság nem a térben, hanem bennünk, a tér érzékelőiben van, csak látszólagos, hiszen maga az érzékelés is összetett folyamat, amely nemcsak a puszta fizikai-optikai látásból, az érzetből, hanem az emlékezésből, kész kognitív sémákból, feldolgozásából, a látott kép egészítéséből stb. áll.

Minden egyes észlelési rendszerünk úgy fejlődött ki, hogy a térbeli mozgás által hozzáférhetővé tett speciális információkból hasznot húzzon. Az eközben felvett információ rendszeresen már meglévő sémákhoz viszonyul, elsősorban a közvetlen környezet egyfajta kognitív térképéhez. Ami "kint" van, lényegében az van "bent" is, a mi a térben, az az emberben is.

Így ha a tér struktúráltságáról beszélünk, jogosan tesszük, mert számunkra a struktúráltság konkrét valóság.

A környezetünket alkotó tér elemei tagoltsága

Ahhoz, hogy e struktúráltságot megértsük, legalábbis a tér elemi tagoltságának bemutatására van szükség.

A legáltalánosabb meghatározottságoknál kell tehát kezdeni. Hogyan épül fel a megélt tér az emberben? Még csak nem is kultúrális meghatározottságokról van itt szó, hanem kultúrákon áthúzódó általános emberi adottságokról. Vannak-e kitüntetett irányok, pontok, helyek?

- Elemi irányok

A tér különböző ellentétes részekre (félterekre) tagolódik, olyanokra, amelyek a felegyenesedő ember számára a természettől adottak. Ilyen evidensen megkülönböztetett terek a fent és lent, az elől és a hátul, a jobb és a bal. A három ellentétpár persze távolról sem egyértelműen tagolja a teret. Mert pl. az előre, az, amerre az arcom néz, megváltozik mihelyt megfordulok, azonban a fentet és a lentet elválasztó horizont síkja állandó marad. Persze ezek az irányok még majdnem olyan absztraktak, mint a matematikai tér három koordináta tengelye. Ha azonban tovább vizsgálódunk, kiderül, hogy ezek az irányok kézzel fogható, valóságos közegei mindennapi életünknek.

A horizont síkja például nem absztrakt orientációs séma. A Föld az, ahol élünk, és ez a Föld a teret két, nagyon egyenlőtlen részre osztja: az egyik a "föld tér" alattunk, amely gyakorlatilag áthatolhatatlan, a másik a "levegőtér", amelybe általában szintén nem hatolhatunk bele. E két különböző "féltér" horizontjához kötődik az ember élete. A látvány, a tapasztalás szempontjából a két féltér a horizonton (az ég és a Föld találkozásánál) érintkezik, és ez az a határ, amely az ember számára adott teret elsőként véglegessé teszi, és egyúttal megszabja - a fent és a lent irányát.

A Földfelszínnek nemcsak síkként, hanem a maga materiális karakterében is kitüntetett jelentősége van. Az embernek szilárd talajra van szüksége a lába alatt, hogy mozogni tudjon, és e szilárdság teszi lehetővé a biztonságérzet elemi szintjét. Ez a sík jelöli ki egyúttal a mozgás lehetséges irányait is.

Az előre-hátra szintén elemi viszonylat. Az előre az, ami felé az ember a tevékenységével fordul. Különösen az úton levésben válik világossá az elől és a hátul különbözősége. Nemcsak előre megy az ember, hanem vissza (haza) is tér. Az úton való mozgás az előre és a vissza egydimenziós ellentétpárjában történik.

- A középpont

Korai társadalmakban a közép szent hely volt, az a középpont, amely körül a világ szerveződött, s egyúttal a kozmikus világregd centruma is volt. Ez a középpont többféle funkciót töltött be, amelyeket a korábban már idézett M.Eliade így interpretált:

- A közép egy szent hely, amely megtöri a tér homogenitását (viszonyítási pont).
- Ez a törés "felnyílást" szimbolizál, amely az egyik kozmikus régióból a másikba való átmenetet lehetővé teszi (az égből a Földre, a Földről az alvilágba) (nemcsak a három dimenzióban létezik). Az ég-gel való összeköttetést különböző képek fejezhetik ki, amelyek mindegyike az "axis mundi"-ra (világtengely) vonatkozik: oszlopok, létra (Jákob létrája), hegy, fa stb.
- E körül a világtengely körül terül el a "világ" (a mi világunk, következőképpen a tengely a "közép"-ben van, a "világ köldöké"-ben a világ "centruma").

Bár mai világunk sokkal inkább homogén, a mitikus világkép analógikusan a megélt tér rejtett viszonyaira utal. Felmerül azonban a kérdés, hogy hol található mai világunkban a megélt tér centruma?

Könnyű lenne megtenni a szemlélő-érzékelő embert világa középpontjának, hiszen belőle kiindulva is adott a fent és lent, az elől és hátul, a jobbra és balra iránya. De ez a kiindulópont relatív, mert változtathatom helyzetemet a térben. Elmegyünk és visszatérünk és a mozgások ezen irányok változásában történnek. Ezeket a fogalmakat úgy alkalmazzuk, hogy közen nem tisztázzuk, mire vonatkoznak. Hazulról megyünk el és ha-za térünk vissza. Azonban az otthon is idegenné válhat az ember számára. Sok vonatkozásban használjuk az "elmegek" és "visszatérek" szavakat (otthon, város, ország). A vonatkoztatási pont az észlelés "síkjainak" megfelelően változik és egy olyan hierarchia áll fel, amelyben minden térbeli pont egy magasabb szint által relativálódhat (a lakás helyett egy városban, a város helyett egy országban vagyok otthon). Mégis adódik egy vonatkoztatási pont - ha a térbeli viszonylatokat nem akarjuk teljesen elhagyni -, ahol az ember a térben meggyökerezik. Ez pedig az a pont, ahol az ember mint szellemi lény megveti a lábát a térben, ahol "tartózkodik", ahol "lakozik", ahol otthon van. Ezt pedig a "lakásának" is lehet nevezni, egy még körül nem határolt értelemben.

- Eltérő térségek

Az ember a tájban alapvetően a Nap állása szerint "orientálódik" (orient = kelet, ahol a Nap felkel). Az égtájak korántsem egyenértékűek, hanem sajátos jelentésük, karakterük van, amelyek részben a mitikus világból erednek. Lévi-Strauss francia etnográfus írja a Dél-Amerikai városok kapcsán a "Szomorú trópusok" c. könyvében:

"Bizony már hosszú ideje nem imádjuk a napot, és nem ruházzuk fel a négy égtájat varázslatos tulajdonságokkal: színekkel és erényekkel. De bármennyire berzenkedik is euklidészi szellemünk a tér minőségi felfogása ellen, a nagy csillagászati vagy éppen időjárás jelenségek tőlünk függetlenül is hatnak a tájakra valami észrevehetetlen, de múlhatatlan tényezővel, és a kelet-nyugati irány a megvalósulást jelenti minden ember számára és az északi félgömb mérsékelt égövének lakója szerint az észak a hideg és az éjszaka székhelye, a dél pedig a meleg és a fény. Mindebből semmit sem árul el az egyén ésszerű viselkedése. De a városi élet furcsa elletmondást mutat... a városok növekedése keletről nyugat felé és a fényűzésnek meg a nyomornak e szerint a tengely szerint való elkülönülése érthetetlen lenne, ha nem ismernénk fel a városoknak azt a kiváltságát - vagy kötelmét -, hogy mint valami mikroszkóp, sajátos

képességük van, hogy megmutassák és felnagyítsák a közösségi tudat tárgylemezén, ősi de még mindig élő babonáink nyüzsgő baktériumait."

(Lévi-Strauss, 1973, 127.-18.o.)

Nem is mindig csak négy világtáj van, a kínai világnézet ötödikként hozza be a középet, sőt van hetes tagolás is, mely a felső és alsó világot is magában foglalja. Maga az orientáció sem kötődik minden esetben a Naphoz. Folyó menti kultúrákban eltérő térségek a folyás irányába esők és az azzal ellentétes irányban levők. Az óceániai szigetvilágban az orientáció a tenger, a csillagok és a szigetek helyzetéhez kötődik.

Ha a mitikus világnézet el is vezette jelentőségét, mégis tájak, helyek, térségek egészen sajátos karakterrel rendelkeznek ma is. Elkülönülnek előnyben részesített és elkerülendő helyek.

Az így felfogott elementáris tértagoltság csak első közelítése a konkrét tér megértésének, hiszen az irányok, a közép és a birodalmak (térségek) a legáltalánosabb emberi helyzet megértéséhez elegendők.

Az emberi történet, a társadalmi-kultúrális adottságok, a térszemlélet alakulásának története megannyi kibontási lehetőségét kínálja az általános tértagoló elemeknek. Vajon lehet-e tovább kibontani, konkretizálni ezeket úgy, hogy a mai térmegértésünkhöz segítséget nyújtson, s ne csak történelmi analógiákhoz folyamódjunk.

3.2 Az épület terétől a település térbeli világaig

Az épület és a település tere közötti különbségek

Ha építészeti térről beszélünk, általában egy adott épület teréről, tércsoportjáról van szó, amelynek téri világa többszörösen is egyértelműen meghatározott, mégpedig azért, mert:

- jól megragadható és minden irányban körülhatárolható térről, téri világról van szó;
- általában egy időszakban, egyszerre és azonos térkonceptió szerint megvalósult térről van szó.

Az egyedi épület mint tér, sajátos különálló világ, melyben úgy mozgunk járunk-kelünk, hogy minden "távolabbi" környezet lényegében kizáródik képtelen is és valóságosan is belépünk a mű világába. Elszakadunk a külvilágtól, pl. az égtől és a földfelszíntől is, legalábbis a közvetlen észlelés szintjén. Átéljük ennek a belső törvényszerűségeit, megértjük: azonosulunk vele vagy elszakadunk tőle, adott képlet szerint elsajátítjuk, használjuk, átéljük stb. Az egyedi épület tere relatíve változatlan, statikus, belső átalakítások csak ritkán történnek. Ezen kívül pedig néhány könnyen elsajátítható típusba (pl. lakóház, középület, templom stb.) sorolható majdnem minden épület.

Nemcsak a teret értjük meg relatíve könnyen az egyedi épület érzékelésekor, hanem az alkotói szándékot is. Azt a mondanivalót, amit a létrehozáskor az alkotó közölni vagy jelezni kívánt persze ez is függvénye a mindenkor befogadó érzékenységének. Így pl. megérthetjük azt a másodlagos tartalmat is, amelyet a tér alakításával, szervezésével az alkotó mint "mögöttes" tartalmat közölni akart.

Az épület belső terét éppen ezért primér építészeti térnek is nevezhetjük, mely így mindig jól meghatározható, térbeli alakzatként több szinten megragadható, analizálható világ.

Ezzel szemben áll a par excellence "külső" tér, mindaz, ami az épületen kívül van, a város tere, mely nem körülhatárolható, nem mérhető, nem egyidőben létrejövő, s általában nem egy alkotói szándékot képviselő téri környezet.

Míg az épületek belső tereit szinte teljesen meghatározzák a határait alkotó felületek, falak, formák - azaz a tér fizikai-geometriai tulajdonságai, a külső tereket nem lehet pusztán alaktani tulajdonságaikkal

leírni, jellemezni. A külső terek struktúráit szinte láthatatlan "erővonalak" alkotják, amelyek azonban kötődnek láthatóvá tett, vagy tehető tértartományokhoz.

Milyen térfogalom használható akkor a település térbeli világának elemzésekor? E kérdés megválaszolásához vissza kell nyúlnunk az előző fejezetben bemutatott térértelmezésekhez, az azokból felhasználható gondolatokhoz.

A különböző térértelmezések szintézisének lehetősége

Amint ez korunk (építészeti) térértelmezéseinek széles spektrumú elemzéséből is látható volt, az építészeti tér esetében egy nagyon összetett és részleteiben is nehezen megfogható valóságot kell leírni. Kiderült az is, hogy az értelmezési kísérletek szinte mindegyike más és más szemszögből ítéli meg az épített környezet téri világát. Szerepel az elméletekben a tér, mint a valóság egy szemléleti formája, de úgy is, mint valami "erőtér" - azaz tératmoszféra - tehát valóságosan létező. Az érzékelés szempontjából mint hangsúlyos elemek meghatározta látvány épül fel tudatunkban, de a hozzá való viszony alapján szétbontható elemi térviszonylatokra is. Egyes építészeti irányzatok szerint a tér semleges, áramló, homogén, melyet csak a tömegek és a fény játéka hív létre. Más irányzatok a teret eleve hierarchikusan fel"osztottnak", vagy történeti "minták" szerint struktúrálnak fogják fel.

Az értelmezési kísérletek sokféleségén végigtekintve felmerül a kérdés, hogy az egyes értelmezések közül melyik az, amelyik a település léptékű térértelmezésnek leginkább megfelel.

Meg lehet e teremteni a különböző értelmezések szintézisét? Hogyan lehet leírni, megragadni ezt a teret, hogy minőségéről mondhassunk valamit?

Ami közös a legtöbb térértelmezésben, amely túl akar lépni az egyfajta naív téralakzat és térmennyiség elemzésen az, hogy a teret nem homogén-

nak fogja fel, hanem eredendően struktúrálnak. Közös továbbá az, hogy az érzékelő, észlelő ember, s az észlelés folyamata nem választható el magától a tér tulajdonságaitól. Nem is csak az észlelő ember, hanem annak a közösségnek az értékrendszere van a tér szerkezetében, ill. tér és ember viszonyában, melybe az egyén önmeghatározásának legfontosabb összetevőjébe beletartozik. A tér mindezekon kívül tartalmazza az időt mint a közösségi és egyéni emlékezet hordozója.

A tér eredendő tagoltságának a megértéséhez azt az analógiát választjuk, hogy amiképpen az egyenletesen mért idővel szembeállítható a tartalmas (mert tartalommal rendelkező) idő, a mérhető kiterjedésként fel-fogott térrel szemben a tartalommal, jelentésrendszerrel felruházott, ill. tagolt tér (tértartam) állítható. A tér e "tartamát" a konkrét átélésen túl, különböző nézőpontok, vizsgálati szempontok kiemelésével ragadhatjuk meg.

Az előző fejezetben kiválasztott térértelmezések segítségével kívántam illusztrálni, hogy a sok szempontnak szinte mindegyike jogosult lehet, sőt azt is, hogy az épített környezet térbeli világának leírasi kísérletével a különböző nézőpontok szerinti leírást szinte egyszerre kell figyelembe venni.

A különböző szempontok, nézőpontoknak megfelelően a tér külön-külön egyenként saját struktúrával rendelkezik. Van a látványnak szerkezete, a funkcionális elrendezésnek, s szintúgy az időbeni létrejövésnek stb. Az egyes pontok e struktúrán belül elfoglalt helyét a tér azon pontja minőségi jellemzőjének tekinthetjük. Az épített környezet térbeli világa így a mennyiségi kiterjedésként létező jellemző dimenziók, valamint e minőségi jellemzők-dimenziók együttesével jellemezhető. Minél nagyobb léptékű a térbeli egység (településrész, település, táj) e minőségi jellemzők egyre inkább előtérbe kerülnek.

Míg az egyedi épület esetében a tér leírása jelentős százalékban elvégezhető a háromdimenziós térgeometria alkalmazásának segítségével, hiszen egy viszonylag könnyen és gyorsan átélhető egységről van általában szó, melyben a térbeli alakzat közvetlen észlelésének döntő szere-

pe van, addig a városrész-lakónegyed nagyságrendű együttesek térbeli világának észlelése korántsem ilyen "egyszerű". A konkrét átélés sajátosságainak figyelembevétele hozzásegít a "megélt" tér fogalmának jobb megértéséhez, amelyet azután különböző minőségi dimenziók segítségével kibonthatunk, ill. jellemezhetünk.

A "megélt" tér

Ősi szellemi tapasztalat, hogy a világ ellentétek harcából és egységéből létesül, s hogy az ellentétek harcából és egységéből létesül, s hogy az ellentétek kölcsönösen meghatározzák egymást. A festményben vagy rajzban a háttér ugyanolyan fontos, mint az előtérben álló forma, üres és teli együtt adják a képet. Sötét és világos, fekete és fehér, férfi és nő ellentétes principiumai azok, melyek segítségével a világ a maga teljességében megragadható.

Az ellentétek egymást kölcsönösen meghatározó voltára rímél az építészetben az a gondolat, hogy a tér legalább olyan fontos mint a szerkezet, a tömeg, a forma. Ennélfogva az építészetelméletnek legalább olyan fontosságot kell tulajdonítani a legalábbis részben öntudatlanul létrehívott térnek, mint a tudatosan szerkesztett konstrukciónak, a tudatosan alakított formának, a tudatosan formált térnek.

Fennáll ugyanis az ellentétek egymást kölcsönösen meghatározó volta bizonyos fokig a belső és a külső tér vonatkozásában is. Van olyan tér, amelyet az építő ember tömegek-formák segítségével tudatosan alakít ki, mint az épület egy-egy belső terét, de vannak olyan terek is, amelyek mintegy öntudatlanul, járulékosan alakulnak ki, ez a külső tér, amely körülveszi a házat, s amelyet szintén akarva akaratlanul formál a külsőben főként tömegként megjelenő épület. Az építészet több áttétellel is formál teret: primér módon tudatosan konstruálva, és szekundér módon szinte öntudatlanul, közvetetten.

Ami különös fontosságot kölcsönöz az építészet által primér és szekundér módon formált tereknek számunkra, hogy azt, nemcsak mint tömegek-formák

ellentétét érzékeljük, hanem ez a tér, amely a lerögzített tömegek ellentéte, saját nem-rögzített tömegünk számára mint ellentét a mozgás tere, szabad mozgásunk tere. Többszörösen van jelen ez a tér számunkra: szemlélhető, tapintható, bejárható, hallható stb. módon.

Az épített környezet komplex téri világát, mely konstrukcióból, tömegeből, formából és a közöttük lévő "űr"-ből áll, éppen fentiek miatt nem is tapasztalhatjuk meg egyformán testünk - tömegszerű mivoltánál fogva - csak űr-résznél hatolhat át. A tömeg ill. a belőle származó jel viszont, "belénk hatol". Így kölcsönös áthatás jön létre: mi a térbe hatolunk, a tömegek és formák közötti tér - mint jel - belénk hatol. Kölcsönös csere ez, amelynek révén a tömegek közötti űr megelevenedik, saját belső világunk pedig struktúrállódik.

A tér, így környezetünk tere is, egészen különös módon olyan környezet, amely szabadságunk terét is alkotja, ill. megteremti, hiszen készen lévő (zárt) testi mivoltunk bejárható, sőt részben alakítható ellentétét is nyújtja, amelyben otthon lehetünk. Ennyiben saját lényünk folytatása, mintegy tágabb burka. Bensőnkkel szorosán összefüggő mivolta révén, annak nyitottsága ill. zártsága is kölcsönhatásban van környezetünk zártságával ill. nyitottságával.

Az ember belső lelki, szellemi struktúrája nem független a külső környezettől. Ha az egyiket formálom, közvetve a másikat is alakítom. Ha meghatározott külső világba kényszerülök, belső struktúrára is visszahat. (A kölcsönhatás egyik oldaláról beszél az építészeti pszichológia, a kölcsönhatás belső oldaláról, azaz arról, hogy hogyan hat lélektanilag egy-egy megvalósult környezet.)

Ez a bensőnkkel kölcsönhatásban lévő térbeli környezet, persze már nem írható le egy tőlünk független háromdimenziós kiterjedésként, hanem csak egy nagyon összetett többdimenziós erőterként. A tér többdimenzióssága mint meghatározás ezért összefoglalóan érzékelteti azt a bonyolult kölcsönhatásrendszert, ahogy az ember a térhez viszonyul, ahogy az ember a teret "megéli".

Úgy is mondhatnánk, hogy a település térbeli világának csak egyik összetevője a háromdimenziós térbeli alakzatok által meghatározott struktúra, a települések térbeli világának elemzésekor több "dimenziót" kell figyelembe vennünk. Anélkül, hogy ezek bemutatására a teljesség igényével vállalkoznánk, néhányat felsorolok. Többszörösen számításba jön az idődimenzió, úgy is, mint a településrész térbeli világának átéléséhez szükséges időtartam, de úgy is mint a helyek, egyes épületek története. Hasonlóan számításba kerül az egyes térbeli formák, helyek szimbólikus jelentése, a szín és hangulat-"tér", a pszichikai dimenzió, de magának a funkcionális tartalomnak a térbeli "kisugárzása" is. Olyan ez a tér, mint egy többdimenziós erőter, melynek bizonyos (kevésbé mérhető) erővonalai a jobban mérhető, a geometriait nagyon jelentős mértékben "meggörbíthetik", sőt adott esetben sokkal erősebben is jelentkeznek.

3.3 A tér minőségi dimenziói

De hogyan értelmezzük akkor a település terét? Láthatatlan erővonalakról, különböző aspektusokból való részekre osztásról, tértartamról, esetleg rejtett dimenziókról beszélünk ezzel kapcsolatban. Célszerű ezért a tér dimenzióiról kétféle összefüggésben beszélni.

Egyrészt a tér fizikai-geometriai értelemben használatos dimenzióiról, amelyek a szokásos értelemben a három irányú kiterjedést jelzik. Magának a szónak is egyik jelentése: méret, kiterjedés. Ez tehát a tér mérhető tulajdonságaira vonatkozó szóhasználat, és általában a tér alakta-geometriai tulajdonságait lehet vele jellemezni. Erről a térfelfogásról állapítottuk meg korábban, hogy ha a település teréről akarunk beszélni, el kell szakadni tőle.

Másrészt a tér jellemzéséhez felhasználhatjuk a tér "minőségi" dimenzióit, amelyek a tér azon tulajdonságait jellemzik, melyek társadalmi használatából erednek. Ezek a minőségi dimenziók a dimenzió szó második jelentésén alapulnak, amely esetben a tér dimenziószámán a tér egy pontjának jellemzéséhez szükséges koordináták számát értjük.

Tekintettel arra, hogy a minőségi dimenziókat a tér társadalmi használatából eredeztetjük, a különböző dimenziókon a tér egyes pontjainak tartományainak különböző társadalmi megjelöltségét értjük.

A tér egy tartománya ugyanis elsősorban nem egy háromdimenziós koordinátarendszerben elfoglalt helyével, hanem pl. rendeltetésével, társadalmi hovatartozásával, egy közös szimbólumrendszerben elfoglalt helyével, történetével stb. jellemezhető. A tér minőségi dimenziói a tér társadalmi használatából eredő valósággrétegekre utalnak. Hiszen maga a társadalmi-emberi létezés több dimenziós, az ember él ugyanis több dimenzióban, valósággrétegben egyszerre, az ember tagozódik bele a valóság egészébe.

Közhelyszerű megállapítás, hogy az épített emberi környezet térbeli világa azon kor társadalmának, társadalmi viszonyainak térbeli lenyomata, amely azt a környezetet létrehozta. Így az épített környezetnek tulajdonképpen mindazt a gazdagságot (dimenziógazdagság), vagy szegénységet (dimenziószegénység) tartalmaznia kell, amit a többdimenziós társadalmi létezés magában hordoz.

A társadalmi (emberi) lét "dimenziógazdagságát" nem könnyű meghatározni, hiszen a valósággrétegek száma szinte tetszőlegesen sok lehet, s ugyanígy különböző minőségi jegyek is csoportosíthatók egy-egy főbb dimenzióba.

Célszerűnek tűnik a teret használó, érzékelő, birtokló és formáló ember létezési dimenzióit figyelembe venni. Ez a felosztás összefügg azal, ahogy az ember a valóság egészébe a különböző valósággrétegek mentér beletagozódik.

Mely "egész"-nek tagja az ember és mely egésznek része az általa használt tér?

Hamvas Béla írja "Közös életrend" c. ("A modern társadalomtudomány egysége") alcímű esszéjében, hogy a társadalmat különféle felosztásban (módszerekkel) lehet vizsgálni:

- a társadalom mint természet,
- a társadalom mint lélek,
- a társadalom mint szellem,
- a társadalom mint közösség. (Hamvas, 1988, 61.o.)

E dimenziók mentén tagozódik a társadalom, s hipotézisünk szerint ilyen és hasonló dimenziókba lehet besorolni a tér minőségi dimenzióit, avagy ahogy korábban fogalmaztuk, a tér különböző valósággrétegekhez kötődő megjelöltségét.

Azt állítjuk tehát, hogy az épített környezet téri világában (ideális esetben) a társadalom (a társadalmi viszonyok) szerveződése, tagozódása megjelenik, és így jönnek létre a tér különböző minőségi dimenziói.

Ugyanakkor azt is jól tudjuk, hogy ezek a minőségi dimenziók nem mindig jelennek meg a térben, azaz a minőségi dimenziók hiányosan artikulálódnak. Így pl. létrejöhetnek olyan épített környezetek, ahol a társadalom csak mint "természet", azaz pusztán mint működőképes (biológiai-fizikai organizmus) tükröződik, van jelen. Az ilyen tér a minőségi dimenziók szempontjából egydimenziós.

Azt állítom, hogy a minőségi dimenziók meglétét, hiányát, részleges jelenlétét fel lehet használni egy adott épített környezet, így a település terének jellemzésére.

Természetesen ezen dimenziók meglétének, hiányának, a tér ilyen "erővonalainak", tagoltságának kimutatása nem kényszeríthető normatívákba, sem egyéb mérhető kategóriarendszerbe.

Ezek a dimenziók, mivel több különféle és kvalitatív tulajdonság csoportosításaként jönnek létre, szükségképpen "lágym" kategóriák, melyek szerint nehezen definiálhatók, részint nehezen határolhatók el egymástól, s amiként az előbb említettük, szinte tetszés szerinti számú dimenzió vehető figyelembe, s így a most következők tulajdonképpen sűrítmények (minőségi tulajdonságok sűrítményei), ezért nem definíci-

ciót adunk, amellyel meghatározhatók, hanem tartalmukat próbáljuk meg a hozzájuk tartozó minőségi tulajdonságok felsorolásával meghatározni.

A dimenzióelméletek tanulságai

Az ember társadalmi létezését dimenzióelmélettel leírni szándékozó modellekben általában négy vagy öt valóságréteget különböztetnek meg. A dimenzióelméleti megközelítés behatolt a településtudományba, filozófiába, építészetelméletbe, az esztétikába stb.

Patrick Geddes a modern településtudomány és tervezés egyik atyja "gondolkodó modelljében" négy valóságréteget választ el úgymint

- az egyszerű gyakorlati életet (a cselekedetek világát)
- az egyszerű gondolati életet (a tények és a tényekre való reflexiók világát)
- a teljes belső életet (az álmok, tervek és szándékok világát)
- a teljes hatékony életet (a tettek, alkotások, megvalósulások világát).

E dimenziók kölcsönhatásából egymást áthatásából jön létre, illetve ezekkel ragadható meg a valóság egésze.

A már korábban is tárgyalt Norberg-Schulz a valóság dimenzióit, a valóság befogadásának érzékelésének módjait öt "térfelfogás" térkonceptió szerint különíti el. Megkülönböztet pragmatikus, észlelési, egzisztenciális, kognitív, valamint a mindezekre reflektáló logikai térkonceptiót.

Paul Tillich vallásos-egzisztencialista filozófus az "élet többdimenziós egységét" a következő dimenziók áthatásában látja:

- anorganikus (az ásványvilágra jellemző)
- organikus (a növényvilágra jellemző)
- pszichikus (az állatvilágra jellemző)
- szellemi (az emberre jellemző)
- történelmi (a társadalomra jellemző) dimenziók áthatásában.

Ottlik Géza író esztéta amikor a regény szerkezetét akarja modellezni szintén négy valósággréteget vagy valóságmodellt különböztet meg:

- az első valósággréteg (dimenzió) a készen kapott valóság az amit konvencionálisan annak nevezünk,
- a második az ahogy önmagam a valóságot érzékelem, azaz a szubjektumra vetített érzékelés,
- a harmadik ahogy a valóság ténylegesen - több nézőpontot figyelembe véve van,
- a negyedik pedig a különböző rétegek közötti mozgás, ahogy a valóság keletkezik.

A mégoly különböző eredetű rendszerek, az előbb szinte taláalomra felsorolt "dimenzióelméletek" között sem nehéz észrevenni a rokonságot. A négy esetleg öt szféra az ember és a világ viszonyában jelöli meg a viszonyulást, a kölcsönhatás szintjeit. A kölcsönhatások rendszere az összes dimenzióban egyszerre van jelen.

A tér minőségi dimenzióinak vázlatos leírása

- I. minőségi dimenzió

A tér "használhatóságán" nyugvó minőségi dimenzió, a funkcionális-működési dimenzió.

Ebben a dimenzióban a tér egyes pontjainak megjelöltsége "helyértéke" a "funkcionális térszerkezetben" elfoglalt hellyel értelmezhető. Használati értéke van.

Térbeli környezetünk egy-egy darabjának jól meghatározható rendeltetése van, s e szempontból így jellemezhetjük őket. Ez erdő, szántó vagy kert, az pedig lakóház vagy lakóterület, amaz műhely gyár vagy iparterület, ez üzlet, piac, csarnok vagy bevásárlóközpont, amaz pedig iskola vagy oktatási centrum. A rendeltetés szerint elkülönülő (funkcionális) elemek egymáshoz különféle módon viszonyulnak: egymás mellett ill. közel helyezkednek el vagy az egymásmellettséget kizár-

ják, összeköttetést igényelnek vagy nem igényelnek stb. E működési elemek és a közöttük összeköttetést biztosító hálózati elemek egy működési vagy funkcionális szerkezetet alkotnak.

E szerkezet jelzésére alkalmas pl. egy épület esetében annak funkcionális sémája, város esetében pl. területfelhasználási szerkezete.

E funkcionális szerkezet alapján mondhatjuk, hogy a tér a működési vagy funkcionális dimenzióban struktúrált vagy tagolt, azaz egy adott pontjához a rendeltetés minősége rendelhető hozzá.

- II. minőségi dimenzió

A tér érzékelhetőségén, egyes részeihez való kötődés eltérő mértékén nyugvó, pszichikai-territoriális dimenzió.

Ebben a dimenzióban a tér egyes pontjainak megjelöltsége az ember pszichológiai-antropológiai adottságai, privát és társas viselkedésének meghatározó jegyei, elemi helyhez kötődései révén történik.

Térbeli helyzetmeghatározásunkhoz kötődnek fent és a lent, a közel és a távol, az alacsonyan vagy magasan értékelő kategóriái. Vannak kitüntetett irányok, melyek a felegyenesedett ember testtartásával, valamint a gravitációval kapcsolatosak, s vannak különböző tulajdonságokkal rendelkező kitüntetett égtájak. Vannak hallható, belátható, bejárható és ezekkel ellentétes térrészek. Vannak jól érzékelhető "imázs"-alkotó tér-elemek. Struktúráródik a tér a szülőföld-haza, szülőváros-falu, valamint otthonos és idegen kategóriák szerint is.

Ebben a dimenzióban a tér struktúrálttsága egyfajta individuális vagy csoporttudaton alapuló pszichikai helyzetértékelésen helyzetérvzésen alapul.

- III. minőségi dimenzió

A társadalom értékhierarchiáján nyugvó társadalmi-szellemi dimenzió.

Ebben a dimenzióban a tér egyes pontjainak megjelöltsége a társadalmilag elfogadott értékek szimbólikus megjelenítése által történik.

A harmadik minőségi dimenzióba azok a tulajdonságok sorolhatók, amelyek a tér társadalmi jellegével, tulajdonságaival kapcsolatosak, melyek az ember társadalmi lény mivoltának tükörképei.

Nemcsak magán és közterületek vannak ugyanis, hanem e két véglet között megannyi átmenet: egyének családok, társadalmi csoportok, szakmai közösségek privát, félnyilvános és nyilvános terei. Profán világunkban is vannak kitüntetett helyek, ünnepek, találkozások számára fenntartott terek és mindennapi térségek, sőt kimondottan szakrális és profán terek is. Tagozódik pl. a települési tér etnikai vagy jövedelem-szint szerint való hovátartozásnak megfelelően is.

Amennyiben a tér társadalmi hovátartozása, mint egy értékrendszer szellemi kifejeződése megjelenik, akkor beszélhetünk a tér e III. minőségi, társadalmi-szellemi dimenzióban vett struktúrájáról.

- IV. minőségi dimenzió

A "hely és kor" szellem hagyományozott értékein nyugvó történeti-közösségi dimenzió.

A tér egy adott részének nemcsak helyzeti vagy helyértéke lehet, hanem időbeli történeti is. Ez a történetiség lehet társadalomtörténeti és formatörténeti érték egyaránt. A tér egy adott helye történeti és közösségi megjelöltséget is hordozhat.

Egy-egy hely évszázadok óta piactér, vagy átkelőhely, vagy városháza stb. volt.

Az egyes történeti korok építészeti stílusai is megjelölik a tér egyes helyeit. Ezek a helyek tértartományok eltérő "mélységű" múlttal rendelkeznek, így eltérő mértékben sűrítik magukba az ott lejátszódó események jellegét.

A történeti közösségi dimenzióban való megjelöltségnek tekinthetjük azt a világnézethez kötődő térszemléletet-térfelfogást, mely a mindenkori világnézet tükrözve alakítja a tér struktúráját, azaz azt a rendet, amely az egyes térbeli egységek egymáshoz való viszonyát megszabja.

Mindezek együtt összefoglalhatók abban, hogy a történeti-közösségi dimenzióban vett tagoltság a hely szellemét azaz a genius locit hordozza, s ez az ami talán a legnehezebben megragadható a minőségi dimenziók közül.

Amint az előbbi leírásokból látható, a tér minőségi dimenzióinak meghatározása hipotetikus jelleggel és nagyon átfogóan történt. Ennél egzaktabb megragadása - úgy vélem - csak konkrét környezet elemzésénél lehetséges.

A minőségi dimenziók illetően elkülönítése önmagában kissé mesterkéltséget, hiszen mindegyik egy konkrét térben jelenik meg, egymástól sokszor nem is elválasztható módon. A dimenziók egysége abban mutatkozik meg, hogy egy-egy épített környezetben mindezek a dimenziók egy egységes, konkrét térben együtt jelennek meg mint azt az építészeti paradoxonjára vonatkozó gondolatok kapcsán említettük.

Fentiek figyelembevételével a település terére nézve az építészeti paradoxona* újrafogalmazható. Nem csupán arról van szó, hogy az építész teret kíván létrehozni, de csak testszerű, tömegszerű elemek alakításával tudja ezt elérni, hanem arról is, hogy az építész az emberi élet komplex, többdimenziós terét alakítja úgy, hogy bár tud a többféletagoltságról, rendelkezésére csupán a háromdimenziós (mérhető) tér formálási lehetősége áll.

---

* Ld. Hajnóczi: Az építészeti tér analitikus elmélete

A minőségi dimenziók elkülönítésének értelme a tér tagoltságának bemutatásánál van. Ugyanis az épített környezetben megragadhatók olyan tértartományok, melyek elhatárolása során az egyes dimenziók uralma döntő, ill. maga az elhatárolás ezen dimenziók szerint történik.

A környezetalakítás, s ezen belül az építészet jelenkori válságát fentiek figyelembevételével úgy is jellemezhetjük, hogy a tér szervezésében, tagolásában többnyire csak egy szempontot, dimenziót, tudniillik a működési-funkcionális dimenziót alkalmazza. Környezeti minőség viszont csak a négy dimenzióban való tagoltság együttese révén jön létre. A jó, a rossz, vagy a felszabadító környezet e komplex szempontrendszer szerint határozható meg.

A minőségi dimenziók elkülönítésének, meglétük vagy hiányuk minősítésének szükségessége éppen a települések térbeli világának leírásához használható komplex kategória, a hely elemzésénél válik nyilvánvalóvá. Erről azonban már a következő fejezetben lesz szó.

4. A TELEPÜLÉSSZINTŰ TÉRÉRTELMEZÉS ESZKÖZEI

"Ami a határt határrá teszi, az egyúttal mindig azt is magába foglalja, amitől a határ révén elhatárolt elhatárolódik. A határ dialektikája, hogy csak annyiban van, amennyiben megszünteti önmagát."

(Gadamer, 1984, 241.o.)

4.1 A térelemzés paradox eszközei

Mielőtt az elemzés eszköztáráról bármiféle pozitív kijelentést tenénk, újra le kell szögezni, hogy az épített környezet téri világa nem jellemezhető pusztán "metrikus" viszonyaival, hanem sokkal inkább minőségi dimenzióival. Ennek ellenére kell találnunk olyan elemeket, amelyek segítségével a térnek ezek a mégiscsak rejtett minőségi dimenziói megragadhatók.

Azoknak az eszközöknek-elemeknek, melyeket a térszerveződés leírásához használunk, feltétlenül azzal a paradox tulajdonsággal kell rendelkezniük, hogy egyszerre legyenek tükre egy-egy "rejtett" dimenzió-
nak és egyszerre térbeli-fizikai alakzatként is megjelenjenek. Ezek mint térbeli-fizikai alakzatok az adott épített környezet "sarokpontjait, kereteit" tűzik ki, másrészt mint jelzések, olyan "átváltási" pontok, melyeknél egy-egy rejtett dimenzió "láthatóvá" válik.

Előljáróban az elemzés fogalomtárát nevezem meg, amelyek közül az egyik csoport az analízisre, a másik a szintetikus értékelésre alkalmas.

A település térbeli világának elemzéséhez, az előbbieket figyelembevételével, a határ legkülönbözőbb fajtái alkalmasak, míg az elemzések

szintézise a hely - mint minősítő kategória - különböző "erősségű" fokozataival lehetséges.

E fejezetrészen a "határ" különböző fajtáinak és a térszervezésben játszott szerepének bemutatása következik.

4.2 A határok általános tulajdonságai

Környező világunk épített emberi környezetté való alakítása határok megvonásának segítségével történt. Az ember már kezdeti építő tevékenysége során határokat állított fel a rendezetlen, ismeretlen "kaotikus" külvilág, és ismert saját "kozmosza" között. Nemcsak a történeti korok, hanem a ma építészetére és városrendezésére is jellemző, hogy határokat emel - e vonatkozásban - a külső és a belső (tér) között, így hozva létre az új belsőt és külsőt.

Az épített környezet legkülönbözőbb elemei értelmezhetők határként. Ez az értelmezés azért fontos, mert a határ mindig többet árul el a térről - amelyet határol - annak metrikus tulajdonságairól, ugyanis meghatározó nemcsak az elhatárolt tértartomány alakjára, hanem a minőségi dimenziókkal jellemezhető "tértartamra" is.

A határoknak a tér tagolásában hármas szerepük van:

- elválasztják egymástól a tér különböző egységeit, tartományait,
- jelzik az egyes tértartományok karakteres tulajdonságait,
- lehetővé teszik az elkülönített tértartományok között a teljes vagy részleges kommunikációt.

Jelen dolgozat egyik legfontosabb mondanivalója, hogy a határ, mint a tér tagolásának eszköze, s egyúttal az épített környezet része, maga is tér-jellegű, s mint ilyen játszik szerepet a tér településszintű értelmezésében.

Annak érdekében, hogy az épített környezet egyes elemeit határ-ként értelmezhessek, s róluk mint tértagoló alapelemekről beszélhessek, cél-

szerű néhány jellegzetes határtípust előzetesen megkülönböztetni és szerepükre ill. fontosságukra rámutatni. A határok esetében ugyanis az a döntő, hogy eltérő térrészeket választanak, határolnak el egymástól, tehát mintegy tér-felekre, részekre osztják az eredetileg "határtalan" kiterjedést. Sajátos tulajdonságaikat is éppen az elválasztott térrészek tulajdonságai határozzák meg.

4.3 A külső-belső terek közötti határok (filter terek) szerepe

Újra és újra hangsúlyozni kell, hogy az a tér, amellyel e dolgozat foglalkozni akar, a hagyományos szemlélet szerint par excellence külső tér (legalábbis mindaz, ami az épületeken kívül, az épületek között van). E térnek mégis köze van az ún. belső terekhez, hiszen sokszálú kapcsolattal és tényleges összenyilással kapcsolódik mindahhoz, ami az épületen belül történik. Vizsgálataink szempontjából a települést, mint épített környezetet (ill. annak téri világát) úgy definiálhatjuk, mint a külső és a belső találkozásának, egymást áthatásának intenzív sűrűsödése.

Minden jól meghatározható rendeltetésű épület és környezete találkozásánál létrejön egy határzóna, amely a belső tér által határozható meg elsősorban. Ez a határzóna épületen belül is értelmezhető egy helyiség vagy azonos rendeltetésű helyiség nagyobb téregységgel való találkozásakor. Ilyen terek pl. az előcsarnokok, folyosók, gelériák, hallok esetében alakulnak ki. A települések esetében a külső és a belső peremén, a külső és a belső tér találkozásánál sajátos összekötő és elválasztó határminőség, mintegy "filter" (szűrő és áteresztő) zóna alakul ki, s térszerű jellege miatt ezt nevezzük filter-tér-nek.

E sajátos határzóna egyrészt szűrő jellegű: áteresztí és hívja azokat, akik ebbe a bizonyos térbe be akarnak menni ill. azokat a hatásokat, amelyek bejutása célszerű (s gátolja a nemkívánatosokat), másrészt kibocsájtó, a rendeltetést a környezetbe kisugárzó jellegű. Egyaránt

megszűri a "bentről-kifelé" és a "kintről-befelé" irányuló hatásokat, mégis nemcsak elválaszt, hanem össze is köt.

Ha a belsőt valamiképpen egy adott társadalmi egységhez, közösséghez tartozó "privát" térnek, a külsőt pedig egy nagyobb társadalmi egységhez tartozó "nyilvános" térnek tekintjük, a határtér egy "félnyilvános" zónát képez, mely mintegy rendezzi a belső használóinak körét, használatának módját.

A település szempontjából döntő meghatározója ugyan, hogy határ-jellegű (s így konstruálja a település terét), mégis nem elsősorban az elválasztás, hanem a kapcsolatteremtés, az összekötés a feladata. Határ-zóna minőségénél fogva térszerű tartományként jelenik meg az épített környezetben, s határtérként az épített belső tér által kialakított hely "újraszülője" a települési környezetben.

Jellemző e térre, hogy "funkcionálisan" - rendeltetését tekintve - nem jól-meghatározható. Bizonyos tartalékkal, nagyobb szabadságfokkal egyfajta térbeli többlettel, fölösleggel bír. Ez a sajátos többlet vagy fölösleg kölcsönzi a tér "szabadságfokát" növelő tulajdonságát.

E határterek jelenlétének jellegzetes egyszerű történeti példája a hagyományos, tornácos parasztház szerkesztése, amelynél a külsőből - az utca nyilvános teréből - a belsőbe való eljutás többszörösen - határzónákkal - tagolt:

Az utca és a telek határánál lévő kerítés, a kapu és előtte a kispad alkotják az első, az udvar és a ház határán, a ház mentén végigfutó nyitott tornác alkotja a második határteret, átmeneti zónát. A házon belül, a tornác és a belső szobák találkozásánál lévő pitva (konyha + előtér) alkotja a harmadik átmeneti teret. Így a ház belső szobájába azaz a külsőből a belsőbe való eljutás folyamata, több átmeneti térség által tagolt, és ezek által értelmeződik a külső tér a filtertérként működő határok segítségével.

Ilyen határzóna, filter-tér a reneszánsz város terein és utcáin kialakult árkádsor, a nagyvárosi utcán a kávéház terasza, az üzletek előtt kialakult kirakati sáv. Szélső esetben határzóna lehet a falvastagság maga, amely mintegy kontaktust teremt (még ha csak a fény beengedésével is) a külső világgal, ugyanakkor vastagsága bemélyedései osztottsága révén mint térszerű határ határzóna jelenik meg. A faltagozatok a fal mélyedései az ablaksorok nemcsak a homlokzatot tagolják, hanem a város "térbővítő" határait is képezik. Ezért paradox határoló elem pl. a függönyfal, mert hártvaszerűségénél fogva mereven zárja le a belső teret és zárkózik el a külsőtől.

A függönyfalak szinte jelképei a nem-térszerű határoknak. Az egyenletes rászterosztás, a homogén felületkialakítás az átláthatatlanság, a minél kisebb keresztmetszet a függönyfal, mint az épületet csomagoló anyaga érzékelhető. A "becsomagolt" tömeg és a külső tér találkozásánál nem alakul ki határzóna.

Itt látható, hogy milyen lényeges, hogy ezek a filter-terek, tagoló határok általában nem pusztán felületek (zárt falak), hanem önálló tériségek, amelyek ugyan két különböző rendeltetésű tér áthatásában jönnek létre, mégis önálló térbeli artikulálásuk nagyon fontos. Jelentésüket a két meghatározott rendeltetésű tér határán való - részben kötetlen - lét adja.

Ez a határtípus tehát (ha a város szemszögéből nézzük) nem tömeget határol el űrtől, hanem (belső) teret (külső) tértől. A külső tér sajátos módon mégsem pusztán ezek által értelmeződik (ezek csak jelentésbővülést okoznak), hanem a város egészében elfoglalt hely által is, a térsorozatban elfoglalt helye révén is.

E határtípus szerepével azért kell részletesebben foglalkoznunk, mert ennél a legnyilvánvalóbb a határ kommunikatív szerepe.

A határ és különösképpen ez a határ éppen azért válik ilyen kitüntetetté, mivel a tér települési szinten, avagy a "település tere" architek-

tonikailag kevésbé megformált, kevésbé véglegesen körülhatárolt (fallakkal, tetőzettel stb. körülvett) tér, mint az épületek belső tere. A város tere bár határokkal tagolt, mégis nem összefüggő (legalábbis nem direkt módon összefüggő) határokkal körülvett tér. A teljesen szabad természeti (külső) tér (helyszín) és a szilárd belső tér között átmenetet képvisel. Ami speciálisan megkülönbözteti a szabad tértől az, hogy a belső terekkel, az épületekkel egy folyamatos "kommunikációban" van, amely a belső és külső mentén létrejövő érintkezési "felületek", határok mentén alakul ki.

A határ mint tértagoló elem középpontba állítását éppen az teszi szükségessé, hogy e kommunikáció van megszakadóban a terek, elsősorban a belső és külső terek között éppen korunk településeiben. A technika fejlődése és a következtében megváltozott léptékkend, valamint a hatására átalakult ill. megszakadt kommunikáció teszi élehetetlenné városainkat, fokozza le pusztá "helyszínné", nehezen elviselhető ideiglenes tartózkodási helyé településeink terét.

A kommunikáció hiánya pedig információvesztés. Azoknak az információknak az elvesztése, melyek utat mutatnak egy-egy rész beilleszkedéséhez az egészbe, a nagyobb egészbe. A település tere nagyon sokféle információt kell hordozzon a benne élő közösségről. Nemcsak logikai-verbális információ szintjén, hanem az esztétikai szinten is. A település tere komplex jelentésrendszert biztosít, amely lehetővé teszi a vele való azonosulást, a benne való tájékozódást stb. Ez az információ nem helyettesíthető be semmiféle tömeg-telekommunikációs eszköz információtovábbításával.

A többsíkú kommunikációs igény miatt szükséges, hogy minél több - a külső teret értelmező - "filter-tér" (határzóna) alakulhasson ki a településben, s az épületek, építmények ne zárkózzanak el környezettől. Azaz ne pusztá helyigényük határozza meg a számukra szükséges teret ("térkiszorítást"), hanem az általuk hordozott mondanivaló közlése.

Megszívlelendő e tekintetben amit Konrad Lorenz a rákos sejt és az egészséges organizmus viszonyáról éppen a kommunikációval kapcsolatban ír. Egészen érdekes módon analógiát von az organizmus és a beteg sejt, valamint a történeti város és az új beavatkozások között:

"...Aligha lehet tehát csodálkoznunk azon, ha a civilizáció előretörése a város és a falu sajátos elcsúfításával jár. Nyitott szemmel hasonlítsuk össze valamelyik régi városunk központját, annak modern elővárosával, vagy pedig ezt a vidékre gyorsan kiterjedő kulturális szennyet az általa még meg nem támadott helységekkel... Azután hasonlítsuk össze a test valamely normális szöveteinek képét egy rosszindulatú daganatével: megdöbbentő hasonlóságot találunk. OBJEKTÍV MÓDON SZEMLÉLVE ÉS SZÁMÍTHATÓVÁ TÉVE AZ ESZTÉTIKUMOT, EZ A KÜLÖNBSÉG ALAPVETŐEN INFORMÁCIÓVESZTÉS KÖVETKEZMÉNYE. A rosszindulatú daganatos sejt elsősorban abban különbözik a test normális sejtjeitől, hogy nem állnak rendelkezésére a test érdekközösségébe hasznos tagként való beilleszkedéshez szükséges genetikai információk. Ezért úgy viselkedik mintegy magányos állat.

A továbbiakban ezt írja:

"A szembeötlő analógia a város peremének és egy tumornak a képe között abban rejlik, hogy egyiknél is, másiknál is a még egészséges térben nagyszámú, nagyon különböző, de finoman differentiált, és egymást kiegészítő építmény látható, melyek bölcs mértékletessége hosszú történelmi fejlődés során összegyűlt információknak köszönhető, míg a daganat, vagy a modern technológia által elpusztított területen nagyon kevés, a legszélsőségesebben leegyszerűsített konstrukció uralja a terepet.

(Lorenz, 1988, 25.-26.o.)

Fel kell azonban hívni a figyelmet arra, hogy a határok kommunikatív tulajdonsága nemcsak a külső és belső tereket elválasztó határok esetében fontos, hanem a település terét tagoló egyéb határok esetében is.

Házsor, vagy városnegyed is hordoz határain jellegzetesen meghatározó kommunikatív jegyeket többek között az etnikai vagy a társadalmi hovatartozás tekintetében. Sőt maga a "várossziluett" is jelzi, hogy hol "ér véget" a település és hol kezdődik a táj. Főképp a történeti városoknál érvényesül ez a jelenet. Ezen kívül még a sziluett azt is jelzi, hogy éppen ez a város az (az egyetlen a maga nemében), amelyet így zár körül a táj.

Egy be nem épített hegygerinc vagy dombtető kijelzi a terep változatoságát, megmutatja a szemnek, hogy a horizont hol ér véget stb. Ez a kommunikatív tulajdonság ott érzékelhető a legjobban, amikor pl. egy hegygerinc vagy dombtetővonal elépül, s hiányzik a szemnek biztonságot adó horizont-lezárás.

A külső és belső tereket elhatároló határok, filter-terek jellemzése után térjünk rá rövidebben a település terének egyéb határfajtáira.

4.4 Egyéb domináns határtípusok a településben

A földfelszín mint határ - elhatárolódás a föld-tértől

A város tere, melyet "par excellence" külső és belső terek áthatásából létrejött térnek nevezünk, a külső és belső tereket elválasztó sajátos határokon kívül még egy nagyon speciális határfajtaival rendelkezik. A város terének egyik határát mindig (ill. majdnem mindig) a földfelszín alkotja. A földfelszín, vagy a város földszintje, padozata sajátos - minden mástól különböző - határoló elem, t. i. olyan szférát határol el a város terétől, amely nem bejárható, áthatolhatatlan, zárt. Adottságként van jelen, nivókülönbségei, természetes adottságai által meghatározott tagoltsággal, melyet ugyan lehet burkolni, alakítani, díszíteni, de ez nem változtat zárt jellegén. Zártsága ellenére találkozása a település terével szinte a leglényegesebb határ, hiszen a város tere elsősorban a gyalogos számára létezik a maga közvetlenségében, s a gyalogos szinte mindig e tagolt alakított vagy alakítatlan földfelszínen vagy közelében mozog. E határ speciális jellegéhez tartozik, hogy "megszakítatlanul" végighúzódik a városon, a város egész terének egyik határoló síkját alkotja.

A település egyes térbeli egységei között egy sajátos összefüggést terem. Kivételt képezhet a vízfelület vagy szakadék, mely jellegénél fogva nem bejárható, vagy újabban pl. a zárt rendszerű közlekedési pályák, de ezek speciális esetek.

Az előbb említett "megszakítatlan" folyamatosság bejárhatósága egyúttal a közös terek mindenki - azaz a köz - által történő használatának biztosítója. Összefüggő térsorozatról van tehát szó, melynek ez az egyetlen megszakítatlanul zárt térfala. S ez ilyen értelemben a terek egymás közötti kommunikációjának feltétele.

A földfelszínről mint határról ugyan azt mondtuk, hogy teljesen zárt, az előző határtípussal összehasonlítva felületszerű. E tulajdonságánál fogva olyan mintha nem teret tértől, hanem tömeget - egy zárt világot - választana el ürességtől, azonban valójában mégsem így van ez.

A földtér több értelemben is felnyílik. Nemcsak konkrét fizikai értelemben, de átvitt értelemben a minőségi dimenziókban is. Barlangok, pincék, aluljárók, süllyesztett terek, alagutak mind mind a föld-tér és a település terének találkozásainak áthatásában kialakult felnyílásai

A konkrét felnyílásokon kívül is a földet, a földfelszínt használó ember a maga számára megműveli, alakítja s ezáltal elsajátítja, mintegy kiemeli a természeti környezetből. Már a puszta felszántás, vetés stb. a növénytakarót tudatosan alakítja, de a tér burkolása kimondottan a megjelölés céljával használja a még csak egyetlen földfelszín minti határral elhatárolt térséget. Ez vagy az a tér, kert, piactér, színház vagy közlekedési tér. Így teszik egyedivé a települések egyes helyeit a domborzat karaktere, a növénytakaró, a burkolat anyagai stb.

A földfelszín egyes pontjai az idők folyamán kiemelkednek a többi közül kiemelkedő helyekké válnak a társadalom életében. Szentély, templom gyülekezőhely vagy temető jön létre, s akkor e helyek a konkrét felnyíláson és az elsajátításon túl is felnyílást az idődimenzió felnyílását eredményezik.

Elhatárolódás az égtől - sziluett vagy kontúr

A város terét, amelyet par excellence külső térnek nevezünk, az eddig említett határtípusok mellett még egy sajátos határfajta határolja, amely nem annyira megfogható mint az előbbi kettő, s ez az ég: a város tere az égre nyílik. Ez a határ persze csak más határok segítségével rajzolódik ki, mintegy a végtelen és a véges határán, s ahogy a földfelszín az abszolút "zárt" fél-tértől határol el, úgy az éggel való érintkezés határai az abszolút nyitottól. Amennyiben nem épített környezetben, hanem természeti környezetben vagyunk, a horizont adja ezt a határt. Ha távolról nézünk egy településre, akkor a sziluett, ha zártabb téren állunk, épületkontúr vagy tető vagy párkányvonal rajzolja ki ezt.

Mindegyik megjelenési formájára nézve közös az, hogy a teret "formai" oldalról határozza meg, teszi "olvashatóvá" hiszen ha egy utca terét vagy egy városi tér téri világát tekintem, folyamatosan az "égtérrel" való érintkezésekor látom, ez adja meg mintegy a kontúrját.

A város terének szinte minden pontján kell lennie egy-egy olyan éggel való érintkezést reprezentáló határnak, amely a hol-lételemet jelzi. Ez az égtérrel való érintkezés ill. ennek különböző megjelenési formái jelzik a hely egyediségét, amely a tér minőségének egyik legfontosabb összetevője.

Az ég-térrel való érintkezés határának az kölcsönöz különös fontosságot, hogy a település terében, a város földszintjén járó embernek biztosítja az egyes tértartományok alakjának felismerését, az egyes tértartományok

egymáshoz kapcsolódásának az átlátását. Hasonlóan ahhoz, ahogy a tervező "repülőgép" szemlélettel mintegy felülről rálát a tér-tartomány alaprajzára, a tereket határoló "élekre" és átlátja a terek egymáshoz kapcsolódását. Ennek mintegy tükörképét nyújtja az épületkontúrok egymáshoz kapcsolódása, a rákövetkezés folyamata ill. az a "téridom", amelyet a térből hasítanak ki ezek az élek!

Ez a határfajta egyszerre jelzi a szem számára a település terének formai jegyeit, s nyújtja egyúttal a végtelenbe való nyitottság, a szabadság érzetét.

Ez a határfajta ellentétben a földfelszínnel, amely abszolút zárt terefelet határol el, s így látszólag felületszerű, az abszolút nyitottal való érintkezés miatt sokszor feloldódik a határtalanságban, s így szinte nemlétezőnek is tekinthető. Képzeletünk, látásunk értelmező, kiegészítő jellege miatt azonban e határra éppen mint a földfelszín ellentettjére szükségünk van.

A település terének az a sajátossága, hogy ellentétben az abszolút nyitott természeti tájjal, külső, de körülhatárolt, és a védettség érzetét biztosító terekből áll. E külső terek fölé borul az épületek tetővonalalaival, a tömegek konturjaival kirajzolt "átlátszó kupola". Hol tömören összezárul, hol lazán szétterül, attól függően, hogy zárt városi utcán vagy laza beépítésű térségben tartózkodunk. Határvonala jellegét azaz térszerűségét éppen az ebből következő meghatározottság vagy éppen ellenkezőleg oldottság kölcsönzi.

Külső és külső terek közötti határok

Az eddigiekben említett három határtípus (külső-belső terek közötti, a "föld-teret" a település terétől elválasztó, valamint az "ég-tér"-től elhatároló határok) mellett figyelembe kell még venni egy speciális határ fajtát: az önálló térrel nem rendelkező építmény vagy építmény-sor, természeti elemek pl. növényzet határoló szerepét. Az egyes külső tereket más külső terektől elválasztó határokat, melyekre pontosan a leglé-

nyegesebbnek tartott - a külső belső tereket elválasztó - határokkal szemben pont az a jellemző, hogy elsősorban tömeg vagy felületszerűek és nem térszerűek. Ilyenek pl. a kerítések, oszlopsorok, fasorok, sövények, korlátok.

A külső teret egy másik külső tértől elválasztó határok, határfajták nem rejtik magukban azt a többletet, felesleget, amelyet a többi fő határfajta, s elsősorban is a filter-tér. Hiszen rajtuk keresztül nem egy "rejtelmes" téri birodalom nyílik fel, amelybe éppen csak bepilanthatunk, vagy amelyikről maga a határoló elem ad jelzést, hanem az egyik külső térnek a másik külső tértől való elválasztása történik, ahol a legtöbb esetben az egyik külső tér ugyanúgy feltárulkozik: bejárható vagy belátható mint a másik.

Kivételt képeznek azok a határok, amelyek az ember "territoriális" viselkedését szabályozzák, pl. a tulajdonviszonyok, amennyiben a külső tereket is feloszthatjuk pl. nyilvános fél-nyilvános, csoport-nyilvános stb. terekre. Ilyennek tekinthető az előkert, vagy az utca terével érintkező udvar-tér elkülönítése, a fasor.

A külső teret egy másik külső tértől elválasztó határok tértagoló szerepe elsősorban azon alapul, hogy az ember képzeletben képes kiegészíteni a csak "hiányosan" meglévő határokat s így elkülönült tartományként képes érzékelni azt is, amelyet egy külső teret a külső tértől elhatároló határfajta jelöl ki. Az utak mentén húzódó fasorok, amelyek messziről elárulják, hogy ott út húzódik.

Ezeket a határfajtákat lehetne hasonlítani a belső térben nagy szerepet játszó nem mobil berendezései tárgyakhoz térelválasztó falak pad-sorok könyvespolcok, mégis szerepük a külső térben annyival nagyobb, hogy egyrészt funkcionálisan erőteljesen különböző tértartományokat határolnak el. Gyalogos sétateret, a gépjárműforgalom útvonalától, parkokat utcáktól stb. Ezen kívül a település terének relatív nagy kiterjedésű tartományait tagolják s teszik így azt jobban áttekinthetővé, érthetővé. Sok esetben díszítik, humanizálják a különben sok esetben sivár, nagykiterjedésű tértartományokat.

4.5 Az egyes határtípusok egymáshoz való viszonyai

Az egyes határtípusok közötti különbségek

A különböző határtípusok a település terét nagyon különböző tér-tartományoktól választják el, s ennél fogva tagoló szerepük is nagyon különböző a település terében. A "föld-tér" összefüggő, sőt áthatolhatatlan térfelet alkot, s így határa a föld-felszín, vagyis a települések "földszintje" is folyamatos határ még akkor is, ha határoló jellegét el is rejtik a rajta elhelyezett épületek-építmények. A település közös használatú-nyilvános tere szempontjából ez a határtípus folyamatos összefüggő határát alkotja a települési térnek.

Az "ég-tér" bár összefüggő, de nagyonis áthatolható tér-félként borul a település fölé, s határ szerepe csak az épületek-építmények tetővonalai, kontúrjai, valamint települési egységek sziluettjei mentén rajzolódni ki. ennek ellenére e térfél folyamatosságát is érzékeljük éppen a végtelenbe való nyílása miatt, hiszen a település külső terének bármely pontjáról egy darabja látható, sőt végtelen nyitottságánál fogva érzékeljük az egész település átfogó jellegét is. A tetőformák által "kihasított" megformált határ "zóna" éppen e végtelenre való nyitottság révén nem pusztán csak a közvetlen környezet térbeli alakzatát rajzolja ki, hanem látni, sejteni enged a település terének folyamatos összefüggőségét.

A "belső-tér" vagy inkább terek esetében nem ilyen a helyzet. A belső terek tényleges térbeli alakzataikat tekintve nem függenek össze, s egymásra való vonatkozásaik ill. egymással meglévő összefüggéseik nem evidensek jelennek meg a település terében. A belső terektől való elhatárolódás s e határok, határzónák egymáshoz való viszonya minden kor sajátos települési terét "termelte" ki. Míg a "föld-tér" és az "ég-tér" relatív konstans tényezői a különböző határok, tagoló elemek létrejöttének, a belső terek funkciója, nagyságrendje, egymáshoz és a külső térhez való viszonya folyamatosan változik.

A város "par excellence" külső tere így leginkább a belső terek egymáshoz való viszonyának, funkciójának, nagyságrendjének függvénye. A város "par excellence" külső tere leginkább a belső terekkel "kommunikál" a szó legteljesebb értelmében. S azt is mondhatjuk, hogy a település terét leginkább e belső terek és a külső térrel való kommunikációja határozza meg, még akkor is, ha pl. a "föld-tér" morfológiája, természeti adottságai a város, a település térbeli világát nagymértékben befolyásolja. Azt is meg kell említeni, hogy az "ég-tér" is befolyással van a város térbeli világának alakulására, még ha csak időjárás és éghajlat vonatkozásában pl. a napos órák intenzitásában és számában, valamint a csapadék és az átlagos hőmérséklet formájában. Ez a hatás egyfajta ég-hajlati alaptónus talán színmélység és fény-árnyék világ formájában hat a település terére, legalább annyira, mint a földfelszín formációi.

A külső és külső terek találkozásánál húzódó határokkal nem kell külön foglalkozni, mert a külső tér, amennyiben a város par excellence külső terének része, nem önmagában meghatározott mint az előbbi térszféra, hanem a vele szomszédos belső és külső terek révén, egyfajta térstruktúrában nyeri el meghatározottságát.

Elemi "külső-belső" határok egymáshoz való kapcsolódása

A belsőt a külsőtől elválasztó filter-tereknek nemcsak az a tulajdonsága lényeges, hogy a város terét nagyobb léptékben tagoló elembe illeszkednek bele, hanem az, hogy egymással viszonyban vannak, egymáshoz csatlakoznak és egymáshoz való csatlakozásuk nagyon különböző lehet. Ha filter zónával rendelkező épületek egymás mellé sorolódnak, olyan határsorozatok alakulnak ki, melyek már a mikrokörnyezetben is a város par excellence "külső terét" tagolják. Kialakulnak az elsődleges, formált, közcélú nyilvános terek és a másodlagos, quasi formátlan csoportosulástú kiszolgáló vagy maradék terek. Ezeket a külső tereket már nem a belső és külső terek határán létesülő filter-terek határolják csak el, hanem maguk a házak, az épületegyüttesek. Így az épület maga is határrá, határoló elemmé válhat.

Ilyen tagolt városi térrel rendelkezik, mikrokörnyezet szinten, a hagyományos utcás-tömbös beépítési mód, ahol a tömb belseje alapvetően különbözik a tömb külseje mentén húzódó utca-tértől. Az épületegyüttes tovább differenciálja a városi teret, amelyet a filter-tér csak a par excellence belsőtől határolt el.

Ugyanakkor az is igaz, hogy a különböző jellegű elsődleges és másodlagos külső terek, és a belső terek közötti határokat éppen a különböző külső terekkel való találkozás határozza meg. Az utca felőli homlokzat a filter-tér, szükségképpen másképp kerül kialakításra. Létrejön az épületek külső, utcai és belső, udvari oldala. Belső és külső kölcsönösen hatnak egymásra.

Ha viszont a külső-belső határán kialakult filter-terek nem kapcsolódnak egymáshoz, azaz az egyes épületek nem állnak össze épületegyüttesé bizonyos esetekben házsorrá, nem alakulnak ki összefüggő határsorok, akkor az épületek nem vagy csak esetlegesen képesek a város par excellence külső terét tovább differenciálni - egyszerű esetben - elsődleges és másodlagos városi terekké.

Ebben az esetben a különféle terek az értelmezett a filter-terekkel értelmezett és az értelmezetlen városi terek összefolynak. Ugyanakkor nem is tud kifermálódni a külső elsődleges városi terek egy-egy történetileg is meghatározott formája, mint az út-tér, vagy az utca-tér, de még a hagyományos értelemben vett városi tér sem.

A szabadon álló épülettömegek közvetlen közelében kialakulhat egy külső, quasi értelmezett tér, hiszen a szabadon álló nagytömegű épület is létrehoz legalább egyik oldala mentén értelmezett filter-teret. Ezenkívül ez a külső tér még elnyerheti határait, a földfelszín megmozgatásával, de ez a külső tér általában nem tud kapcsolódni filter-terek sorozatához, s így nem tud bekapcsolódni a város összefüggő, értelmezett téri világába, nem tud annak építő részévé válni és nem is tud szoros kölcsönkapcsolatban lenni vele. Különálló tér - esetleg köztér - marad, amelyik csak értelmezetlen terek sokaságán keresztül tart hat kapcsolatot egy másik, hasonlóan értelmezett külső térrel.

Nagyon sok ilyen környezet jött létre, a modern városrendezési alapelvek és a modernizmus építészetének hatására. A nagytömegű szabadonálló formaként kezelt épületek számára a környezet csak háttér, aláfestés a szoborszerű megjelenéshez. Pusztán arra szolgál, hogy maga a mű. belőle kiemelkedjen. A tagolatlan szabad tér "dicsőítése" nem igényelte a ténylegesen értelmezett külső teret.

A települési tér különböző léptékű határainak egymáshoz való illeszkedése

E szempontból nagyon fontos tényező, hogy a "külső" tereket, térsorozatokat szinte mindig mozgás közben éljük meg. Nemcsak szemünk fedezi fel a tagoltságot, nemcsak a tekintet tapogatja le a tér határait, hanem egész lényünkkel, testünkkel, tömegünkkel, mozogva át is lépjük a tér legkülönbözőbb határait, egyik tértartományból a másikba jutunk.

A legkülönbözőbb határok ezen tulajdonságai pedig lényegükönél fogva jelentésbővítő tulajdonságok, a városi tér határait alkotó határok mindig utalnak az általuk elhatárolt terek tulajdonságaira is. A város külső tereként létező tér így mindig beletagozódik egy nagyobb egészbe, az abban elfoglalt hely határozza meg.

Az épített környezet különböző "rendszerszintjein" - táj, település, épületegyüttes - azaz nagyságrendben eltérő metszeteiben a nagyobb egységet tagoló elem legtöbbször egyként tekinthető határnak és ugyanakkor önálló térbeli egységnek, helynek-helyszínnek. Ha egy utca választja el egy városrész sajátosan különböző zónáit, akkor az utca a zónák-kerületek közötti határ és ugyanakkor egy sajátos út-tér is, amelyet pl. házak sora határol.

Hasonlóan természeti elem, pl. tó vagy folyó is lehet határa, tagoló eleme két városrésznek, de önmagában is önálló tértartomány, melynek sajátos határfalai vannak, így korlát, rakpart vagy fasor.

A mikrokörnyezetben pedig a házak homlokzatainak sora határolja el a teret. Akkor e homlokzatok sora, a tér felől határ, az egyes épületek felől nézve pedig filter-tér, ahol külső és belső tér találkozik.

Külső és belső tér határa így illeszkedik bele az utcát vagy teret határoló térfalba, majd a városrészt határoló utcába, s válik így maga is a város alkotó elemévé. De fordított irányban is igaz az illeszkedés, mert éppen a városrész megszabta útvonal, valamint az utakat határoló épületek együttese által megszabott ritmus szab olyan keretrendszert, mely külső-belső tereket elhatároló homlokzatok számára az egészhez való illeszkedés lehetőséget nyújtja.

A tér egy-egy darabja így integrálódik a város terébe, a tágabb egészbe. A hagyományos településben így erősítette rész és egész összhangja a település teréről alkotott kép erősségét, olvashatóságát.

Annak ellenére, hogy valamennyi mikro-léptékű tér része a település térszövetének, ez a többszörös komplex és kölcsönös integráció csak kitüntetett helyekre vonatkozik.

A város mikroléptékű tereinek csak igen kis hányada válik a város egészének arculatát formáló térbeli elemmé. Hiszen általában akkor találunk a legkarakteresebb helyekkel, ha a tér többszörös határhelyzete és tagoló elem mivolta egymásra rakódik. Ha a város egészét tagoló felszíni forma határa egyben utca is, amelynek az egyik határoló falát házak alkotják, itt a külső-belső határán húzódó filter-tér szinte az egész város terébe integrálódik. Ilyen kitüntetett határhelyzetben vannak a Bástya-sétány lakóházai Budapesten.

Persze nemcsak a város terében elfoglalt kitüntetett helyzet erősíti a közvetlen környezet tér dimenzió gazdagságát, hanem a legegyszerűbb épület, vagy a legkülönbözőbb épületek belső terei éppen a filter-tér révén kisugároznak a város terébe, mintegy belső jelentéssel kitágítják azt, s így gazdagodik a város tere is.

Éppen a filter-terek, határok, tagolóelemek ilyen quasi folyamatos egymásba tagolódása teszi valamiképpen összefüggővé, megélhetővé, egyszóval környezeti minőséggé a város terét.

E tagolás, mint minden művészet az embert elhelyezi a világban, a "káosz"-ban, rendet teremt, tagol, orientációs koordinátákat hoz létre. Lehetővé teszi az ember számára az egészhez való kapcsolódást, univerzalitást.

Korunkban az a jelenség, amit a "tér kálváriája"-ként írtunk le, s azonosítottuk a tagoltság elvesztésével, hiányával, éppen a nagy tagoló elemek, a határok és a mikrokörnyezet térbeli világa közötti összhang elvesztéséből ered. A hagyományos várost-tagoló elemek elvesznek, eltűnnek, elhomályosulnak, s az új tagolóelemek pedig függetlenednek a város térbeli világától. Nincs folyamatos átváltás, a különböző tértartományokból egymásba nincs személyes kapcsolódási lehetőség, a kicsitől a nagyig, a privát szférától a nyilvánosig.

Forgalmas útvonalak, zárt-pályájú közlekedési eszközök, forgalmi csomópontok, nagytömegű - város-a-városban jellegű - épületek, nagylétesítmények, bár tagoló elemei a városnak, nem válhatnak olyan határrá, amely egyúttal hely is, hiszen a környezetükkel nem vagy alig tudnak kapcsolatot tartani. A mikrokörnyezetben csak elválasztanak, de nem kötnek össze, s éppen ezért a város rész-helyei nem is integrálódhatnak hozzájuk. Ezek a létesítmények általában nagy "térkiszorítással" létesülnek, viszont rendkívül kis határszakaszon érintkeznek úgy a város összefüggő köztereivel, hogy azokat értelmezve saját kiszorított területet is értelmezvén a város terének részeivé tegyék azokat. Ennél fogva óriási széttöredezett hulladékterek, vagy zsúfolt áramlási terek jönnek létre körülöttük. Ezek értelmezése később következik.

5. AZ ANALÍTIKUS TÉRELEMZÉS LEHETŐSÉGEI ÉS KORLÁTAI

5.1 A települési tér elemei

A település terének nagyon fontos struktúráló elemei az előbbieken felsorolt határok, valamint ezen határok által elhatárolt térbeli egységek. Nagyon fontosak az így létrejött külső terek, az egymáshoz, valamint a belső terekhez való viszonyuk.

A település térbeli struktúrájának azonban nincsen képlete, néhány jellegzetes "csomópontjára, építőkövére" lehet csak rámutatni. Ezek az "építőkövek" pedig nem is építhetők fel egy rendszerré, értelmet mindig a konkrét helyszín ill. mint majd későbbiekben látni fogjuk, a hely, mint szintetizáló kategória ad nekik.

Tekintsük most át, hogy milyen tereket hoznak létre, ill. határolnak el az előbbieken ismertett határtípusok.

A település tere először is a "természeti adottságként" tekinthető térszféra-terekre-terészférákra oszlik. Külön válik az "ég-tér", a "föld-tér", valamint e térszféra-terek között lehatárolódik a település - még osztatlan - tere, a földfelszín, valamint a tetőkontúrok határai között. Az így létrejövő térszféra-tereket a település eredendően horizontális határai határolják el egymástól. A települési térben létezik még egy quázi horizontális határ, amely már részben kötődik az épületekhez is, s a település bejárható térszféra-terét különíti el, a csak beláthatótól. Az előbbi a város, a település "földszintje" (vagy Hajnóczi Gyula nyomán fundamentális tere), míg az utóbbi a település "lég-tere".

Az így létesülő, eredendően horizontális térrétegeket tagolják, képzik tovább, a település terének vertikális határai: Ezek két fő csoportja a belső-külső terek határai, a "filter-terek", azaz az épület határoló falai és határ terei, valamint a külső tereket külső terektől elhatároló építmények, tömegszerű elemek vagy természeti képződmények, a vegetáció felület vagy tömegszerű határai.

Mint korábbiakban láttuk a település terét döntően a belső tereket a külsőktől elválasztó határok, filter-terek értelmezik, ezért a település terének további elemi tagoltságát az épületek és téri környezetük viszonyaival jellemezhetjük elsősorban.

Az előbbiekből következik, hogy meg kell vizsgálnunk, hogyan tagolja maga körül a teret az épület, a belső tér.

Másik lehetőség az, amikor a település terének összefüggő nagyobb tér-tartományaiból indulunk ki, azaz utcák, utak, terek, udvarok, kertek, parkok stb. egységeit vizsgáljuk, de ez már későbbi összetettebb szint, amely csak szintetizáló elemzésben lehetséges.

Minden épületnek van egy komplex térszükséglete, amelyet a település teréből igényel, s amely mint látni fogjuk lényegesen meghaladja az alapterülete és határoló falai, azaz tömege által kihasított térmennyiséget. Minden belső térrel rendelkező épület az elfoglalt téren kívül "kiszorít" egy bizonyos térmennyiséget a település teréből, ami ahhoz szükséges, hogy az adott épület megközelíthető, kiszolgálható, megvilágítható, átszellőztethető stb. legyen. Minden épület rendelkezik tehát egy bizonyos nagyságú "kiszorított térrel", amely mint látni fogjuk tovább differenciálódik a szerint, hogy mely része válik "értelmezett térként" a település közhasználatú, közcélú terének részévé, továbbá mely része az, amelyik szükséges még az épület belső terének működtetéséhez, kiszolgálásához, valamint melyik az a hányad, amely maradék vagy hulladék tér főképp az épület akár esetleges akár meghatározott elhelyezéséből mindenképp adódik.

Ezek szerint minden épület kiszorított tere legalább három részből egy értelmezett, egy kiszolgáló és egy maradék vagy hulladék térrészből áll. E három térrész egymáshoz viszonyított mennyiségi aránya nagyon is különböző lehet, sőt e térrészek jelentős részben át is fedhetik egymást. Egymáshoz viszonyított arányuk, valamint a belső térhez való viszonyuk csak egyedi konkrét esetben mérhető.

Annyi azonban bizonyos, hogy a kiszorított tér mennyisége egyenesen arányos az épület belső tér-mennyiségével, azaz kívülről nézve az épület tömegével, míg a kiszorított tér értelmezett része az épületet határoló felületeivel arányosan nő vagy csökken. Mindezekből az is következik, hogy ahogy nő az épület tömege, köbtartalma, úgy csökken viszonylagosan a határolófelületek ehhez viszonyított aránya, azonos tagoltságot feltételezve. Ha a példa kedvéért egy 1 m oldalhosszúságú kockát és egy 8 m oldalhosszúságú kockát hasonlítunk össze, látható, hogy míg a második kocka tömege a kocka oldalhosszúságának 4-szeres növelésével 64-szeresére nőtt, felülete a 4-szeres oldalhosszúság növelés következtében csak 16-szorosára, azaz a felület/tömeg arány a negyedrésszére csökkent.

Mindebből viszont az is következik, hogy az épület kiszorított teréből mindenképpen csökken az értelmezett tér aránya, ha az épület tömege növekszik. Különösen igaz ez a megállapítás akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a település terének értelmezésében döntő súlya a település földszintjét, fundamentális terét tagoló határoknak van. Az épület alap kerülete mentén a település földszintjén húzódó határfelületeknek, az épület tömegéhez - így kiszorított teréhez - viszonyított aránya az épület tömegek növekedésével, de különösen a magassági méretek növekedésével párhuzamosan egyre jobban csökken.

Így aztán nem is lehet csodálkozni azon, hogy korunk településeiben, de különösen nagyvárosaiban az épülettömegek és az épületmagasságok növekedésével párhuzamosan egyre jobban növekszik az értelmezetlen, de különösen a maradék vagy hulladékterek aránya. Egyre jobban csökken a település igazi közös terét alkotó értelmezett tér.

A legtöbb esetben a korábban értelmezett összefüggő városi terek zsúfolt áramlási terekké válnak, vagy hatalmas hulladékterek szabdalják fel a település térbeli világát. Különösen igaz ez a "város a városban" jellegű hatalmas épületek, áruházak, kórházak, irodaházak esetében, amelyek szabályosan bombatölcsérszerű lyukat vágnak a hagyományos településtest szövetébe.

Persze nemcsak e középülettípusoknál igaz ez, hanem korunk egyik leggyakrabban használt lakóháztípusánál a méreteiben hallatlanul megnövelt, környezetéhez nem vagy alig illeszkedő lakótelepi bérház esetében is. E nagytömegű - különösen sávházak - épületek-ben sokszor egy kisebb vagy aprófalú népességének megfelelő lakószám lakik. E népességnek a korábbi laza beépítésű - talán falusias - környezetben, számtalan sokféle differenciált külső tér biztosította a térszükségletet, de egyúttal a kistömegű épületek és környezeti elemek határaikkal értelmezték, tagolták, differenciálták is a település terét, vagy ahogy korábban neveztük az épület kiszorított terét. A nagytömegű sávházban a településsel szemben támasztott tér igény látenszen és mennyiségileg ugyanaz marad, azaz egy ilyen nagytömegű épület kiszorított tere is nagy, csak éppen aránytalanul lecsökkent határfelületeivel igen kis-mennyiségű tér értelmezésére képes, míg körülötte hatalmas hulladékterek, vagy hiányosan értelmezett terek jönnek létre.

5.2 Az egyes térelemek egymáshoz való illeszkedése

Mint előbbieken láttuk, a már elemi határokkal tagolt települési térben az épületekhez való viszony alapján is elválhatnak egymástól a különböző térrészek. A téranalízishez így az elemi tagoltság mellett további tér "elemek" állnak rendelkezésre a külső terek. Jelentéssel teli vagyis értelmezett, kiszolgáló és hulladék terekre oszthatók.

Ha most már nagyobb települési összefüggésekben akarjuk elemzni a település térbeli világát meg kell állapítsuk, hogy vannak korszakok, amikor az értelmezett közcélú nyilvános tereket tudatosan formálják nagyobb egységekbe, sajátos szervezési alapelvek szerint, s vannak korszakok, amikor e nagyobb egységbe való tudatos formálás hiányzik, s az egyes típusba tartozó külső terek vagy pusztán addíció vagy valamilyen rendkívül egyszerű képlet szerint sorolódnak egymáshoz. Ritkaság számba megy ugyanakkor korunk, melyben az értelmezett külső közcélú a kiszolgáló és hulladék terek ilyen kavalkádszerűen keverednek egymással,

s a külső terek összefüggő alakítása ennyire alárendelődik a "magányos" vagy öncélú épületnek, vagy a város pusztán technikai értelemben felfogott működésének, a funkcionális szerkezetnek.

Korunkban ugyanis nem a település vagy város tere alakul egy képzési folyamatban, hanem a "tér"-ben nyernek elhelyezést az egyes épületek amelyek már nem vagy alig értelmezik maguk körül a közvetlen környezetet. Nagyságukhoz, tömegükhöz, más rendszerekbe való illeszkedésükhöz képest kevés értelmezett teret, annál több kiszolgáló vagy hulladékteret igényelnek, ill. hoznak létre.

Az pedig, hogy mennyire értelmezik maguk körül a teret, összefügg azazal, hogy belső tereik milyen "fokon" kommunikálnak a környező külső térrel.

Éppen a külsővel való kommunikáció hiánya vagy csökevényes volta, valamint az egyes épületek tágabb értelemben vett egymásra vonatkozásának hiánya az ami a kiszorított terek nagy részét (a hatalmas tömegméret növekedés mellett) hulladékterré teszi. A külsővel és az egymással való "közönyös" viszony, a nagyobb egységbe tartozás hiánya, az épületek nagy részének szabadonálló "magányos" jellege teszi a település terét nagyrészt szabadonálló tömegek közötti úrré.

Ez az úr a továbbiakban csak kiszolgáló vagy hulladéktér lehet. Mindezek mellett a térbeli káoszt még az is fokozza, hogy akár az értelmezett, akár a kiszolgáló, akár a maradék terek nem vagy nagyon ritkán szerveződnek egy magasabbrendű egységbe, hanem egymást áthatják, átfedik. Az utcák, az útvonalak vagy forgalmi terek szükségszerűen megmaradnak még mint magasabbrendű külső térszervezési egységek, de ezek is inkább áramlási csatornává válnak, amelyek a település egyik pontjáról a másikra való eljutást, valamint az egyes épületek elérhetőségét teszik lehetővé. Az egymásra való "külső" és "belső" vonatkozás hiánya így tovább erősíti a térbeli káoszt. Ha viszont az új épületek a korábban szerveződött nagyobb méretű térbeli egységekhez hagyományos utcás tömbös elrendezéshez alkalmazkodnak, nagyon sok eset-

ben zsúfolt áramlási terek alakulnak ki, hiszen a kiszorított terek mintegy "összeszorulnak", átlapolódnak egymáson.

A szervezett és értelmezett külső terek hiányát kiküszöbölendő egyre inkább előtérbe kerülnek a hagyományos külső városi térfajták felújítási kísérletei, a sugárút, a promenade, a sétatér, a fedett udvar, az árkádsor.

A települések teréről nagyjából és egészében elmondható, hogy csak egyes pontokon őrződnek meg vagy alakulnak ki jól értelmezett és szervezett térek, ahol az értelmezett külső települési tér aránya döntő és a hulladék terek aránya elenyésző.

Azt még meg kell említenünk, hogy az értelmezés hiányához még az ún. korszerű építési technológiák is hozzájárulnak, hiszen a megnövekedett települési lég-tér-ben az arctalanságot növelik. Ennek legjobb példája az arcnélküli függönyfal gyakori alkalmazása, vagy az egymásutáni szintek merev gépies egymásrasorolása.

6. A TÉRELEMZÉS SZINTÉZISÉNEK LEHETŐSÉGE

6.1 A helyek szerepe a települési tér szerveződésében

A város a település tere szintetizáltan helyek segítségével értelmezhető, helyekből épül fel. A hely ebben az értelemben szintetikus kategória, melynek értelmezése és a térhez való viszonya az itt következőkben tisztázódik. Ez a "felépülés" ugyanakkor nem azt jelenti, hogy az egyes helyek átfedés, ill. hézagmentesen állnak össze egy összetettebb hellyé vagy térbeli egységgé, s így jutunk egészen a település léptékig. Annyit jelent csupán, hogy az egyes helyek egymásba érve, egymást áthatva, egymásba belesimulva, a kisebb kiterjedésű az átfogóbbba beletagozódva alkotják azt a téri világot, amelyet a település terének nevezünk. Hely Budapesten a Gellért-hegy, vagy a Tabán és a Viziváros, de hely a budai Dunapart, vagy maga a budai oldal, és hely ezen belül az Ybl bazár is. A helyek egymásba épülése és az egymást "lebontva" értelmezés kölcsönös. Ugyanis az Ybl bazár része a Duna-partnak, a budai oldalnak, a Várhegynek stb., de előbbieket is mintegy építőkövei az őket átfogó nagyobb egészek. Egy-egy "mikro"-hely értelmezéséhez így az azt tartalmazó helyek "többszintű" figyelembevételére van szükség, míg a "mikro"-hely az átfogóbb egészben tájékozódási ponttá, vagy tagoló elemmé válik.

Vannak ugyanakkor "kiemelkedő", "szilárd" helyek a településben, melyek az egész település terét vagy arculatát meghatározzák, s vannak az előbbiekhöz képest, mintegy kitöltő közegként szereplő helyek, a település terét vagy arculatát nem, vagy kevésbé határozzák meg. A tér bármely darabja, tartománya lehet ugyanis színhelye valamely törté-
nésnek, vagy valamely létesítményegyüttesnek, de hely és puszta hely-
szín között óriási különbség van. Helyszín lehet a tér bármely része, amely fizikai méreténél és egyéb adottságainál fogva alkalmas annak az adott eseménynek lefolytatására. Az esemény végeztével a helyszín azonban visszasüllyed a semmitmondásba, a térhomogenitás a helysemlegesség világába.

A hely kiemelkedő marad, és befogadója sőt eseménnyé avatója egy-egy benne lejátszódó eseménynek.

Mi különbözteti meg akkor a "jó" helyeket a "nem-jó" helyektől, a puszta helyszínektől? Hiszen minden helyszínt meg lehet szokni, ha az ember sokáig ott tartózkodik. A csúnya tereket, a sivár utcákat, az ormótlan házakat, elhanyagolt parkokat.

Ha sokáig élünk közöttük, ismerősek lesznek, megbarátkozunk velük, végül talán kötődünk is egy-egy jól ismert darabjához. Azonban a puszta helyszín "gettó" jellegű. Mindazok számára jelent valamit, akik benne laknak, de "idegen" csak véletlenül keveredik ide, míg a helyekhez, mások, az "idenek" is vonzódnak. A helyek olyan részei a település terének, ahol jó lenne tartózkodni, sétálgatni, vissza-visszatérni.

Egy-egy kiemelkedően szép helynek sajátos hangulata, zamata van, amely minden odalátogatáskor előhívható az emlékek tárházából. Ez a hangulat, íz, sajátos jelleg nagyon nehezen megfogható, de minenképpen kötődik olyan meghatározó eseményekhez, amelyek ezen a helyen történtek. Kötődik ugyanakkor az eseménnyel, történéssel, céllal kapcsolatos emberi téralakítás eszközeihez létesítményeihez. Egy-egy kiemelkedően szép helyen úgy van ott az épület, vagy más épített környezeti elem, mintha öröktől fogva ott lenne. Nem hat idegen testként a környezetben, hozzájárul a helyszín helyyé válásához, a hely részévé, vagy annak megteremtőjévé válik.

Minden egyes tér-tartomány lehet helyszíne valamely történésnek, cselekménynek, funkciónak. Így a település terének minden egyes része a helyszíntől a helyyé válásig húzódó skálán foglal helyet. Mindazonáltal a helyszín még nem hely, és nem is válik minden helyszín a település terének arculatát meghatározó helyyé. A hely "dimenziógazdag" helyszín. A hely - jelen dolgozat szóhasználata szerint - többdimenziós tér, ahol a minőségi dimenziók részben vagy egészben megjelennek.

6.2 A tér minőségi dimenzióinak jelenléte, a helyéválás folyamata

Ami a háromdimenziós tiszta kiterjedésbe - az építés, az építészet számára leginkább megfoghatóan - törést visz be - a minőségi dimenziók megjelenése révén - az a hely. A hely ilyen értelemben átmeneti fogalom a konkrét architektónikus eszközökkel határolt tér egy darabja, valamint az ott megtörtént események között. A jelenlévő szimbólikus és esztétikai értékek, jelentés és valósággrétegek jellemzésére egyaránt jól szolgáló kategória.

Mint ahogy korábban szó volt róla, a történeti korok ember számára szent helyek, s azok centrumában lévő - "ég és föld összeköttetését biztosító" világtengelyek, axis mundi-k oltárok, szentélyek, temetkezési helyek szakítják meg a tér homogenitását. Ezek körül a centrumok körül terül el a rendezett világ, a "kozmosz", és ami ezen kívül esik az a "káosz". "A vallásos ember számára a tér nem homogén" - mondja a korábban idézett M. Eliade: (Eliade, 1987, 15.o.)

Szekularizált világunkban is mindennapi tapasztalat a helyek különbözősége, habár a legtöbb jelenlegi fejlődési folyamat a tér homogenizálódásának irányába visz. Domborzat, víz, nap, növények, kövek, épületek, tárgyak és mindaz, ami ott történt tesz egyszerűvé és egyedivé, megismerhetetlenné számunkra egy helyet. A hely valamiképpen otthont jelent nemcsak fizikai, hanem szellemi értelemben is, formáló hatása létünk minden szférájára kihat.

Tér és hely különbözősét és hasonlóságát nagyon jellemzi Hamvas Béla "Öt géniusz" c. tanulmányában:

"A tér és a hely között az a különbség, hogy a térnek száma, a helynek arca van. A tér, ha csak nem kivételes, minden esetben pontos vonalakkal határolható, területe négyzetmiliméterre kiszámítható, és alakja körzövel, vonalzóval megrajzolható. A tér mindig geometriai ábra. A hely mindig festmény és rajz és nincs belőle több, mint ez az egy."

(Hamvas, kézirat)

A helynek centruma van. A térnek határa. A centrum és a határ itt nagyon sokféle jelentéssel bírhat. Ahogy a világtengely, az axis mundi létdimenziókat köt össze, a hely "centrumában" is különböző dimenziók vannak jelen. Sőt a hely meghatározásához hozzátartozik, hogy minél több dimenzió van jelen, annál inkább hely valami. Ebből már következik, hogy a hely centruma nem geometriai középpont - bár az is lehet -, hanem szíve, esszenciája, karaktere, szervezési képlete, hagyománya egy-egy a közösség környezetéül szolgáló helyszínnek. A hely centruma olyan átváltási pont, ahol a lét nem térszerű dimenziói behatolnak a környezetünket alkotó térbeli világba.

Minden szakrális épületnek természetesen van egy rejtett centruma (szentélye), amely az átváltás helye, ahol a létezés magasabb dimenziói behatolnak a három dimenzióba. Ez a hely építészeti le nem, vagy alig írható, meg nem határozható centrum, amely köré szervezi, rendez el az építés saját burkait, tér-rétegeit.

A nem szakrális épületnek is van ilyen centruma, átváltási pontja. A szakrális funkciótól régen elvált lakás is rendelkezik egyfajta centrummal "belső szobával", ahol az azt használók közössége - lényegi rendeltetésének megfelelően - jelen lehet.

Elsősorban a középületnek, a közösségi épületnek: színháznak, könyvtárnak, oktatási létesítménynek van centruma, ahol lényegi rendeltetése leginkább megvalósul, ahol az átváltás megtörténhet, az ember lét többdimenziós gazdagsága behatolhat a térbe. Ez az átváltás vagy behatolás válik helyé, az épített teret maga köré szervező helyé. Éppen ezért a hely létrehozásában elsődleges az alapító gesztus, a helyet megalapító szándék, akarat, mely éppen azt az átváltást akarja a térben realizálni.

A település esetében a hely centruma ritkán szándék vagy akarat, sokkal inkább az egyes épületek kisugárzása, valamint a különböző centrumszerepek egymásrarétegződése révén jön létre. A Szentháromság tér a Budai várban nemcsak a környékbeli utcák érkező és kiindulópontja, hanem egy nagyobb körzet egyházi központja, különböző korszakokban

épült, nagy esztétikai értéket képviselő középületek szegélyezik, Budapest legszebb kilátóhelye, az országos idegenforgalom egyik fókusza, s így különböző "szerepek" és korok metszópontja.

A települések esetében a hely tulajdonképpen az idők folyamán szilárdul helyyé. Ugyanakkor az ellenkezője is előfordulhat: helyek elkophatnak, elfakulhatnak.

A településben a hely tehát elsősorban épületek segítségével realizálódik. Épületek alapítás és építése révén. Az épületek határai alkotják a hely elsődleges határait, de ugyanúgy a föld-tér, és az égtér határai is, a földfelszín és az épület kontúrok, valamint a domborzati adottságok s a horizont is.

A településben a hely úgy jön létre, hogy egy egyszerű helyszín "kitágul". A határai mentén több dimenzióban tágul, jelentésekkel telik meg. Gazdagodik a jelenlévő épületek révén, azok kisugárzó funkciója, filter-terei szimbólikus és esztétikai funkció révén. A hely arca a tér határain rajzolódik ki.

Egy adott tértartományra nézve a helyyé válás folyamatában döntő, hogy a centrum szervező ereje, a centrális hely képes-e megjeleníteni, megjelenik-e az egyes határokon. Ez pedig a tér minőségi dimenzióinak jelenlététől függ.

A tér minél több - korábban tárgyalt - minőségi dimenziója jelenik meg egy adott helyszínen, minél több - az emberi létezés egészét átfogó - dimenziót tükröznek a tér határai, annál inkább válik helyyé egy adott helyszín, a település egy adott tértartománya.

A tér minőségi dimenziói olyan "tértartamot" kell tükrözzenek, melynek minél nagyobb hányada közösségi jellegű, egy adott tágabb közösség tagjai számára érthető. Lehet ugyanis bármely tértartomány egyéni életünk jelentős, kiemelkedő helyszíne, de ez még nem jelenti azt, hogy a hozzá fűződő jelentéstartalom meg is osztható másokkal, tehát közösségi

jelleggel bír. Tehát csak akkor beszélhetünk a minőségi dimenziók szempontjából dimenziógazdag térről, ha a minőségi dimenziók közösség számára konkretizálható tartalommal vannak jelen, megjelennek, kirajzolódnak a térben. Ami azt jelenti, hogy a funkció, a rendeltetés egyértelmű tükrözése mellett, világos emberi léptékű tértagolás jelzi az egyes térrészek társadalmi hovátartozását, a teret megalkotó, létrehívó határoló elemek olyan esztétikai értékkel bírnak, amely jelzi a teret használó közösség értékrendszerét, s az újonnan létrehozott elemek illeszkednek a korábbiakhoz, valamint a hely eredeti szelleméhez, a genius locihoz. Mindehhez még társulnia kell hogy az adott hely illeszkedjék a tágabb környezet, az egész település térbeli adottságaihoz, rész és egész viszonya is érzékelhető legyen.

Nagyon sok esetben beszélhetünk - ami a minőségi dimenziókat illeti - "egydimenziós" térről, ami annyit jelent, hogy az adott tér-tartomány a tér minőségi dimenziói közül csak a működési célú rendeltetési dimenzió van jelen, azaz használni lehet a térbeli egységet. Azonban sem érzelmileg kötődni hozzá, sem tájékozódni benne segédeszköz nélkül nem lehet, nem jeleníti meg az adott térbeli egység tartalmát szimbólikus esztétikai eszközökkel, s nincs is köze az adott környező hely történetéhez. Ebben az esetben pusztá helyszínről van szó, ami a szűkebb értelemben vett használhatóságon kívül semmi nemű más tartalommal nem bír. Az ilyen helyszíneket nevezzük helysemleges tér-tartományoknak, ill. minta helyszíneknek. A többdimenziós tagoltság szempontjából itt jelentkezik a térbeli homogenitás.

6.3 A pusztá helyszíntől a helyig

Hogyan válhat mégis helyyé az adott helyszín? Az emberi alakítás formálás, de ezt megelőzően az alapítás által. Valamint hozzátesz vagy elvesz belőle az alkotó ember, ami által a helyszín ki tud lépni a közvetlen természetiség vagy a helysemlegesség világából, és átlép az emberi világba, második természetté, társadalmi tartalmakat hordozó helylyé lesz.

Átlép a szabadság világába. A szabadság világába olyan értelemben, hogy a puszta helyszín egy vagy több célra "felszabadított" helyé lesz, mert paradox módon a hely szabadságát éppen a valamire való rendeltetés adottságai és a szabad tartózkodás lehetőségei között vibráló feszültség adja meg.

Amikor az ember helyet hoz létre, megalapítja, s egyúttal hatókörét is megvonja, kiszakít egy helyszínt a puszta természetből, vagy a helysemlegesség világából. Belerajzolja az alkotó, a használó, az ott lakó ember arcát a térbe, ami ebben az esetben annyit jelent, hogy az emberi léptéket helyezi az addit méretlen vagy mérhetetlen helyszínbe.

Az emberi léptéket nagyon sokféle értelemben: kezdve az emberi test arányaitól az ahhoz igazodó mikrostruktúra elemeitől, a gyalogosan elérhető távolságokon keresztül, a belátható, a még hallható távolságokon át, a közösségi érintkezés, a találkozás helyeinek megformálásáig az értékjelző szimbólumokig, az esztétikum, a szépség világáig. Tudniillik a település tere az ember számára való kell legyen, ami annyit jelent, hogy "centrumában" az ember kell álljon.

A helyé válás feltétele így tehát nem az építésben, hanem az alapításban van. Az alapítás szellemi gesztusa, a hely "centrumának" megnevezése vagy megjelölése után a határok megvonása már az építés folyamatához tartozik. A már meglévő határok között is létrejöhet helyteremtés, új hely létrehozása vagy a meglévő gazdagítása. Helyteremtés és alapítás összetartoznak. Az alapítás megelőzi az építést, mivel "létrehozza" a hely centrumát.

Az építés határokat emel. A határokon megjelenik a hely arca. Mindez azzal függ össze, hogy az egyes határoló elemek nem tömegeket és üröket határolnak el egymástól, hanem tereket terektől. A határ-tér feladata a terek, a belső és külső terek közötti szabályozott kommunikáció biztosítása. A belső terek határain megjelenhet az ember többdimenziós létezésbe ágyazottság, a tér minőségi dimenziói, teljesen vagy hiányosan vagy egyáltalán nem.

A határ legfőbb szerepe az egyes dolgok elválasztása, összekötése mellett a tagolás, a részekre osztás, amely az épített környezetben úgy jelenik meg, mint értelmezett - a rész és egész viszonyára utaló - tagolás. A rész ill. az egész itt az elhatárolt térbeli egység viszonyát jelenti tágabb környezetéhez, a környezet szó lehető legtágabb értelmében. Ez a tág értelem az építészeti tagozat és az épület egymáshoz viszonyított arányától kezdve, az épület és a házsor arányán keresztül, a homogén területi egységek és a település egymáshoz való viszonyáig a tagoló szerep megannyi léptékben történő megjelenését foglalja magában.

Az ember létének dimenziói mentén tagolódik bele a nagyobb emberi közösségbe. A tér, határai mentén tagolódik bele az egészbe, de a tér a minőségi dimenziók meglétével, segítségével tud csak a tágabb, sokdimenziós egészbe beletagolódni.

Nem csak a formák és tömegek, építészeti részek és egészek arányosságáról van tehát szó, hanem arról is, hogy az egyes térbeli egységek egyben a társadalom térbeli, kulturális és idő azaz hagyománybeli tagozódásának nyomait is magukon kellene, hogy viseljék. Minderről persze csak kívánalmak szintjén lehet beszélni, hiszen az épített környezettel éppen az a legnagyobb probléma, hogy közösségi alakításáról nem vagy alig beszélhetünk.

Ahogy a közösségi mérték az emberek viszonylatában az emberek közötti egymásrautaltságot többek között az emberek közötti munkamegosztást hordozza, úgy a térbeli lépték a különböző minőségi dimenziókban vett részek és egészek viszonyát tükrözi. Így rajzolódik ki a teret használó közösség arca. Rész és egész arányának a település különböző léptékű térbeli világát meghatározó arculata.

Az arculat fogalmát újra és újra értelmezni kell a településben. Úgy is, ahogy ezt Makovecz Imre az épület esetében megtette a ház szeme, homloka, lábazata esetében, hiszen a városnak is van szíve, artériái, stb. Azonban az emberi lépték a közösségi arculat ennél még tágabban jelenik meg a település terében. Nem antropomorfizmusként jelenik meg

az emberi lépték, hanem arányosságként, ami nem csak az emberi test, hanem a lélek, a szellem, a tudatosság arányosságát is jelenti.

Ez a bizonyos arculat azonban soha nem vonatkoztatható az egész városhoz, ilyen értelemben nincsen analógia az emberi szervezettel, hanem mozaikszerűen egyedi arculattal rendelkező helyekből épül fel. Egymást áthatva, egymásra rimelve a helyek összeállhatnak egy tágabb helyé. A mozaikszerű kisebb helyek arculata viszont az adott teret határoló elemekből, a határoló elemek arányaiból, kommunikatív viszonyaiból, közösségi léptéket tükröző arculatából áll elő.

6.4 Tér és Hely viszonya a településben

Az építészeti tér oldaláról megközelítve a település "tere" olyan tértartományokból, térbeli egységekből, helyszínekből épül fel, amelyek a hely mivoltukat tekintve a "helyé válás" különböző stádiumaiban vannak. Ugyanakkor mint térbeli egységek egymástól és a város egészétől sajátos határaik révén elhatárolhatók. A helyekhez hasonlóan az egyes tértartományok is - mint puszta helyszínek - nagyon különböző nagyságúak lehetnek. Méretük az egyes épület közvetlen környezetétől, a különböző összetettségű térsorozatokon keresztül, egészen a városnegyed nagyságig terjedhet.

Úgy is kifejezhető mindez, hogy a város "par excellence" külső folyamatos, mert természeténél fogva összefüggő tere szükségképpen lehatárolható térbeli egységekre tagolódik. E tekintetben nemcsak az a lényeges, hogy az egyes tértartományok önmagukban értelmezhetők legyenek, hanem az is, hogy belőlük a szomszédos tértartományra kitekintés nyíljon, a tágabb térsorozatban elfoglalt hely nyilvánvaló legyen.

Ez vagy az a tér amott egy utcában folytatódik, még később egy parkba ér, ahol aztán eltűnik a szem elől. Vagy ez és ez az utca kivezet a folyópartra, ahol eléri a partmenti sétányt. A szerveződés logikája szembetűnő kell legyen akkor is, ha a vizuális kapcsolat hiányzik:tu-

dom, hogy mellékutcában vagyok, mely nemsokára eléri a főutcat, s így tovább.

A tér-tartományokat a korábbiakban már meghatározott elemi határtípusok hozzák létre, ill. határolják el egymástól. A tér elemi tagoltságát tovább differenciálják az épületek és közvetlen környezetük találkozásánál létrejövő "külső-belső" határsorozatok, a Külső-belső határok egymáshoz illeszkedő sorai. Az így tagolt téregyüttesek, az egymáshoz kapcsolódó külső terek a települések jellegzetesen különböző "külső" térfajtáit hozzák létre. Tartózkodási, áramlási vagy útereket kiszolgáló jellegű udvar-tereket, stb. Az egyes tér-tartományok azután rendszerezhetők rendeltetésük, társadalmi hovatartozásuk, koruk, hagyományos szerepük szerint is.

Mivel a különböző tér-tartományok, térfajták kölcsönösen meg is határozzák egymást, meglétükkel "körülhatároltságukkal" ill. hiányukkal, vagy bizonytalan körvonalukkal jellemezhető a település egy-egy résznek térbeli világa.

A város ugyanis utcákból, terekből, házakkal beépített és házakkal be nem épített területekből, udvarokból, kertekből, parkokból stb. áll. Az utcák és terek, valamint egyéb közcélú területek a város mindenki által használható terei, a házak és az egyéb szabad területek, udvarok, kertek, a város különböző társadalmi csoportjai, ill. egyénei által használható területek. A fenti elemek szoros egymásmellettségben állnak, egymást kölcsönösen meghatározzák, egyik a másiknak határát alkotja. Bárhová bárhonnán megyünk, ezek egyikéből lépünk át a másikba, határokat "szelünk át".

Ha egy településben egymással összefüggő értelmes térsorozatok állnak össze, azaz határaikkal többszörösen értelmezett tér-tartományok láncolata épül fel, s az egyes térsorozatok egymáshoz való viszonya is egyértelmű, akkor beszélhetünk a település terének értelmes tagoltságáról.

A város tértartományainak összefüggő értelmezett rendszerét az hozza létre, ha - saját terminológiánk szerint - a különböző jellegű "kiszorított" terek - azaz az épületek által a város teréből "igényelt" térmennyiség - térsorozattá tudnak összeállni, és ugyanakkor egymástól el tudnak különülni.

Elhatárolhatók ugyanakkor egymástól s el is határolódnak általában épületek segítségével. Így leegyszerűsítve az egyes épületek által kiszorított terek különböző fajtaiból létrejött térbeli egységek alkotják a település térfajtaíait. Ezek egyúttal szervezik is a települések térbeli világát azáltal, hogy a későbbiekben elhelyezésre kerülő épületek elhelyezését orientálják.

A különböző épületekhez tartozó kiszorított terek viszont csak akkor tudnak értelmes térsorozattá összeállni, ha az egyes épületek belső terei, valamint az épületek tömegei is "értelmesen" viszonyulnak, kapcsolódnak egymáshoz azaz egymásra vonatkozásuk világos, sőt egyáltalán közük van egymáshoz. Másszóval végső soron maguk az épület belsők azok, melyek határaik révén a város különböző tértartományait, térfajtaíait elkülönítik.

Hely és tér egymáshoz való viszonya tekintetében pedig azt kell megállapítanunk, hogy az épületek által "kiszorított" terek közül csak azok tudnak "helyé" válni, amelyek képesek a környezetben már értelmezett térsorozat tagjává lenni. Ezek az épületek és a térsorozatban elfoglalt helyük által értelmeződnek s nyerik el azt a "kommunikatív" többletet, amelyet az épületbelső, s a "korábbi" helyek sugároznak magukból. Az egyes kiszorított térrészek a település adott tértartományaihoz való "többdimenziós" illeszkedés révén kapcsolódnak be a helyek rendszerébe.

Egy adott tértartományra nézve a helyé válás folyamatában döntő ugyanakkor, hogy határai által a környezetéből kiragadható térbeli egységnek van e önálló centruma, lehetséges e ott a centrumképződés, és a centrum "képe", képes-e megjelenni az egyes határokon.

Mindezzel kimondatlanul azt is állítjuk, hogy nem minden külső tér része a település "többdimenziós" terének egyformán. Vannak hulladék vagy maradványterek településszinten is, amelyek éppen azért maradványterek, mert hiányosan értelmezettek. Ezek a hely szempontjából pusztai helyszínek. Vannak ugyanakkor "túlértelmezett" vagy inkább túlhatározott terek is, amelyek éppen e túlhatározottságuknál fogva "esnek ki" a település teréből. Ilyenek a kötött pályájú villamosok, gyorsvasutak terei, vagy az autópályák és autóutak térbeli világa. Ezek a hely szempontjából pusztai helyszínek, vagy zártságuknál fogva még azok sem, "egydimenziós" terek a többdimenziós értelmezettség szempontjából.

A teljesség igénye nélkül kísérelünk meg összefoglalni néhány kritériumot, amelyeket az egyes tértartományokra nézve a helyévválás szempontjától szükségesnek tartunk:

Egy adott tértartomány akkor válhat helyé, ha:

- egyedi, azaz van olyan tulajdonsága, mely csak rá nézve igaz,
- van "centruma", ami lehet ugyan "rejtett" is vagy imaginárius, de legalábbis a hely megnevezésében tükröződnie kell,
- a részelemeit valamilyen egységes karakter összefogja,
- az adott tértartomány részei értelmezettek elsősorban külső-belső határok által,
- az adott tértartomány elhatárolható más szomszédos tértartományoktól
- az adott tértartomány mint rész az egészbe illeszkedik egy átfogóbb térbeli egységbe,
- az adott tértartomány belső tagozottsága is olyan, hogy rész és egész viszonya leolvasható.

Fenti kritériumok természetesen nem képesek a helyet teljességében megragadni, hiszen ezért mondtuk korábban, hogy a hely csak a maga egyedi konkrétságában megragadható. A település egy-egy tértartományára nézve csak a helyévváláshoz szükséges, de nem elégséges kritériumokat fogalmazhatjuk csak meg.

Az itt leírt gondolatok egy, a település térbeli értékeinek felmérésére alkalmas eszközrendszeret vázoltak fel. Tisztában vagyok azzal, hogy

az eszkörendszer használhatóságának mértéke a próba, a konkrét elemzés. Mégis a gondolatmenetet ilyen állapotában is szükségesnek tartom lezárni, és megvitatás, továbbgondolás céljából közreadni. Abban a reményben teszem mindezt, hogy munkámat mind gondolati elmélyítés, mind konkrét használhatóság irányába folytatni tudom.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ALEXANDER, Chr.:   The timeless way of building
1979/A/   New York

- ALEXANDER, Chr.:   Pattern language
1979/B/   New York

- ALLSOP, B.:   Merre tart az építészet?
1983   Gondolat

- BAUDRILLARD, J.:   A tárgyak rendszere
1987   Gondolat

- BLEYER Gy.:   Az építészeti tér lényegéről
1978   Építés és Építészettudomány

- BOLLNOW, O.F.:   Mensch und Raum
Stuttgart, Kohlhammer

- CHERMAYEFF, S._
- ALEXANDER, Chr.:   Community and Privacy
New York
1963

- ELIADE, M.:   A szent és a profán
1987   Európa

- ELKIN, A.P.:   Ausztrália őslakói
1986   Gondolat

- ENGEL, H.:   The Japanese house (A tradition for
1964   contemporary architecture)
Tokyo

- FÜLEP L.:
1976
Célszerűség és művészet az építészetben
(A művészet és világnézet c. kötetben)
Magvető (Először megjelenik 1944-ben)

- FÜST M.:
1963
Látomás és indulat a művészetben
Magvető

- GIEDION, S.:
1962
The Beginnings of Art (a "The Eternal
Resent" c. mű I. kötete)
New York

- GIEDION, S.:
1964
The Beginnings of Architecture
New York, Princeton University Press

- GRANASZTÓI P.:
1960
Tér és idő a városépítészetben (a "Város
és építészet c. kötetben)
Műszaki Kiadó

- GRANASZTÓI P.:
1966
A modern városkép ("Az építészet ígérete"
c. kötetből)
Magvető

- GROPIUS, W.:
1981
Apolló a demokráciában
Corvina

- GUTKIND, E.A.:
1953
Community and Environment
London, Watto and c.o.

- HAJNÓCZI Gy.:
1961
A térformálás alaptendenciája
Építés és Közlekedéstudományi Közlemények

- HAJNÓCZI Gy.:
1968
Space and Ideas
Periodica Politechnika

- HAJNÓCZI Gy.:
1977(A) Prolegomena az építészeti alkotás objektív értékeléséhez, az építészeti tér analitikus elmélete
Műszaki Doktori Értekezés
- HAJNÓCZI Gy.:
1977(B) Az építészeti tér értelmezése
Giediontól Norberg-Schulzig
Építés és Építészettudomány IX. kötet
- HAJNÓCZI P.:
1985 A lakókörnyezetek térstruktúrája
Egyetemi Doktori Értekezés
- HALL, E.T.:
1975 Rejtett dimenziók
Gondolat
- HAMVAS B.:
Öt géniusz (kézirat)
- HEGEL, G.W.F.:
1960 Előadások a filozófia történetéből
(III. kötet)
Akadémia Kiadó
- HEIDEGGER, M.:
1954 Bauen, Wohnen, Denken (a "Vorträge und Aufsätze")
Pfullingen
- HEIDEGGER, M.:
1988 A műalkotás eredete
Európa (Először 1935-ben)
- KEPES Gy.:
1978 A közösségi művészet felé
Magvető
- KRIER, L.:
1984 Houses, Palaces, Cities
Architectural Design 84/7-8.
- LÉVI-STRAUSS, C.:
1973 Szomorú Trópusok
Európa

- LYNCH, K.:
1960
The Image of the City
Cambridge, Massachusett, M.I.T.
- LYNCH, K.:
1981
A Theory of good City Form
M.I.T.
- LE CORBUSIER
1981
Új építészet felé
Corvina
- MEGGYESI T.:
1975
A tervező logikája
VÁTI, Területrendezés 75/3
- MEGGYESI T.:
1985
A városépítés útjai és tévútjai
Műszaki
- MEZEI Á.:
1984
Az építészet általános elmélete
(az "Elméletek és művészek" c. kötetben)
Gondolat
- MOHOLY-NAGY L.:
1973
Az anyagtól az építészetig
Corvina (Először 1929-ben)
- MUMFORD, L.:
1984
A város a történelemben
Gondolat
- NEISSER, V.:
1984
Megismerés és valóság (A kognitív
pszichológia alapelvei és tartalma)
Gondolat
- NORBERG-SCHULZ, Ch.:
1971
Existence, Space & ARCHITECTURE
Great Britain
- NORBERG-SCHULZ, Ch.:
1982
Genius loci: Landschaft,
Lebensraum, Baukunst
Stuttgart, Klett-Cotta

- PETERS, P.:   A város az emberért
1978   Corvina

- POGÁNY F.:   Terek és utcák művészete
1954   Műszaki

- PROSHANSKY, H.M.:   The Appropriation and Misa propriation
1976   of Space ("The Appropriation of Space"
  c. konferencia anyagából)
  Strassbourg

- RAPOPORT, A.:   Human Aspects of Urban Form
1977   Pergamon Press

- SCHNELLER I.:   Mit jelent építeni?
1982   Szakdolgozat az Urbanisztikai Továbbképző
  Tanfolyama

- SCHNELLER I.:   Mit jelent építeni? (I-II.)
1985(A)   Magyar Építőművészet 85/5,6

- SCHNELLER I.:   A tér megragadásának két meghatározó
1985(B)   kísérlete korunkban
  Építés és Építészettudomány 85/

- SCHNELLER I.:   A város földszintje, földszintek Budapesten
1986   Magyar Építőművészet 86/1.

- SCHNELLER I.:   A "megélt" tér
1989   megjelenés alatt

- SEDLMAYER, H.:   Verlust der Mitte
1963   West-Berlin, Ullstein

- SZENTKIRÁLYI Z.:   A térművészet történeti kategóriái
1967   Építés és Közlekedéstudományi Közlemények

- SZENTKIRÁLYI Z.:   Az építészet világtörténete I.-II.
1980   Képzőművészeti Alap Kiadóvállalat

- VÁMOSSY, F.:   Korunk építésze
1974   Gondolat

- VENTURI, R.:   Összetettség és ellentmondás az építészetben
1986   Corvina

- VIDOR F.:   Technika, Architektura, Urbanisztika
1985   Műszaki doktori értekezés

- VIDOR F.:   Technika, Architektura, Urbanisztika
1986   (doktori értekezés kivonata)
Építés és Építészettudomány XVIII. kötet

- WEBBER M.M.:   The Urban Place and the Nonplace Urban
1964   Realm
  (az "Explorations into Urban structure"
  c. kötetben)
  Philadelphia, University of Pennsylvania
  Press